

Козубаев Ө.
Мырзакматов А.



ЭЛДИК
ТИКЕТТИН
МПИРИКАСЫ

Бишкек 2008

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

КЫРГЫЗ УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

**ФИЛОСОФИЯ ЖАНА САЯСИЙ-УКУКТУК ИЗИЛДӨӨЛӨР
ИНСТИТУТУ**

Козубаев Ө.

Мырзакматов А.

ЭЛДИК ЭТИКЕТТИН ЭМПИРИКАСЫ

Бишкек 2008

УДК 17
ББК 87.7
К 59

Басмага И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жана УИАнын Философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр институтунун Окумуштуулар кеңештери сунуштады

Жооптуу редактор: Нарынбаев А.И., КРнын УИАнын корреспондент – мүчөсү

Рецензенттер: Саралаев Н.К., философия илимдеринин доктору, профессор
Мукасов С.М., философия илимдеринин доктору, профессор

Козубаев Ө., Мырзакматов А.

К 59 Элдик этикеттин эмпирикасы.-Б.:2008.-102б.

ISBN 978-9967-04-288-9

Этикет түшүнүгүнүн генезиси, структурасы, этикет жана мораль дихотомиясы, кыргыз элинин бай маданий казнасынын маңыздуу жагы болгон улуттук этикеттин айрым урунттуу жактары талдоого алынып тастыкталды.

К 0301070000-08

ISBN 978-9967-04-288-9

УДК 17

ББК 87.7

©Козубаев Ө.,

Мырзакматов А. 2008

Киришүү

Коомдун илгерилеп-кетенчиктеген жаңылануусунун башкы шарты – маданияттын кайра жаралуусу, демек тездик менен өзгөрүп жаткан дүйнөнүн өзгөрүшүнө жараша өзүнүн стратегиялык багытын иштеп чыгуу – улут алдында турган татаал милдеттерден. XX-XXI кк. тогошуусунан соң дүйнө жүзү эки айрылыш жолго кептелип турганда өз маданиятынын башаттарына жана тарыхына кайрылуу мурда болуп көрбөгөндөй күч менен ойгонуп, ар бир улут өзүн-өзү андаптаанууга белсенип киришкен чак. Анткени, кайсыл гана элдин болбосун маданий өрүшү, ойлом дарамети негизинен анын тарыхына жасаган мамилесине жараша аныкталат. Ошондуктан эгемендүү кыргыз эли үчүн өзүнүн тарыхый-маданий мурастарын толугураак сактап, алардын тунгуюгунда катылган акылгөй маңыз-маанисин адекваттуу иликтеп-андай билүү учур койгон ургаалдуу маселелерден. Ушуга байланыштуу соңку мезгилге чейин илимий-теориялык изилдөөнүн объекти болбой келген кыргыз этноэтикетинин унутта калган изин табуу жана анын логикалык турпатын ырааттуу иштеп чыгуу күн тартибине курч коюлган илимий зарылдык.

Кыргыз эли жеке өзүнө тиешелүү нукура элдик үлгүдөгү өзгөчө чеберчилиги менен айырмаланган улуттук маданияттын бай казынасына ээ. Ал тарыхтын татаал сыноосуна туруштук берип муундан-муунга өтүп, карапайым элдин рухий дүйнөсүнүн кенчи болуп кала берүүдө. Ошондуктан кыргыз маданиятын изилдөө зарылчылыгын эгемендүүлүккө ээ болгон себеп менен гана түшүндүрүү, албетте, бир жактуулукту күбөлөндүрөт. Чындыгында, улуттук маданиятты (анын ичинде этноэтикетти) изилдөө баарынан мурда кайра жаралуу процессин башынан өткөрүп жаткан улутубуздун келечек уугу деп түшүнүүгө тийишпиз.

Мындан тышкары адамзаттын тагдыры «бар же жок болуу» маселеси менен ажырагыс байланышып, ар кыл саясий, этникалык, конфессионалдык чыр-чатактар токтобой жаткан азыркы учурда өткөндүн тарыхый тажрыйбасына, рухий-

Биймандык мурастарына таянбай туруп жер бетиндеги тиричиликти сактап калуу мүмкүн эмес. Албетте, бул олуттуу ойлонууну талап кылган татаал маселе. Ушундан улам адамзаттын келечегине сереп салган илимпоздордун ой-пикирлерине кайрылуу жөндүү. Себеби, көпчүлүк футурологдор сөз кылган атаандаш цивилизациянын кеңири жайылган формуласы болуп: энергияны үнөмдүү жана сапаттык жаңы негизде пайдалануу, глобалдуу демографиялык тендештикти калыбына келтирүү, глобалдуу экологиялык тендештикке жетишүү, гумандуулук эсептелет. Бирок, ошол шарттардын алдыңкы төртөөнү кынтыксыз аткарган күндө да, эгер гумандуулукту, башкача айтканда, адамдын өзүн, анын жыргалчылыгы менен омоктуу өнүгүшүн баалуулуктардын ири алдына койбосок, анда, адамзат жашап кете албайт. Демек, глобалдуу проблемаларды чечүүнүн башкы шарты Рим Клубунун мүчөлөрү тарабынан көтөрүлгөн «адамдагы адамдык» асыл сапаттарды кайра тарбиялоодо экендигинде күмөн жок.

Глобалдуу коомдук өзгөрүүлөр болуп жаткан азыркы тапта гуманисттик мазмуну менен кылымдан-кылымга, муундан-муунга кыярбай өтүп, биздин күндөргө жеткен, өзүнө кыргыз журтунун байыркы доорлордон берки бардык интеллектуалдык кудуретин жууруп сиңирип келген, эң негизгиси элибиздин адеп-ахлагын бүлүнүп кетүүдөн бекем алкак сыяктуу сактап жана кыргыз коомунда биосоциалдык иерархиядагы мамилелерде компромисске жетишүүнү камсыз кылып келген улуттук этикетибизди изилдөө маселеси өзгөчө актуалдуу.

Кыргыз элинин этикет нормаларын изилдөө аркылуу анын көчмөн цивилизацияга таандык болгон белгилерин адекваттуу андоо, ошол эле мезгилде ага тиешелүү универсалдуу, жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ касиеттерди тактап-тастыктоо – бул китептин башкы максаты. Ушул эле учурда биз кыргыз элинин этикетинин бүткүл тарыхый-логикалык турпатын толугу менен талдоого умтулган жокпуз, анткени ал чакан иштин алкагына сыйбайт.

Этикет - татаал жана көп кырдуу кубулуш, ошондуктан лингвист да, психолог да, этнограф да бул кубулуштун бардык жактарын бир учурда таамай андоону камтый албайт. Бирок, бул кубулушту тарыхый-философиялык предмет катары изилдөө принципиалдуу маанидеги теориялык, методологиялык жана практикалык зарылдык.

Китепте кыргыз элинин этникалык индивидуалдуу титулдук жүзүн аныктап, анын бай маданий казасынын маңыздуу жагы болгон этноэтикет элибиздин кылым карыткан практикалык жана интеллектуалдык иш-аракетинин натыйжасы экендиги таасындалды. Конкреттүү-тарыхый материалдарды логикалык-гносеологиялык нукта анализдөө, теориялык жана методологиялык жалпылоо жана синтездөө аркылуу салттуу элдик этикет илимий аңыздан аныкталды. Ошондой эле:

ар түрдүү фольклордук, тарыхый, илимий булактарда фрагментардык мүнөздө орун алган «чийки» маалыматтар бирдиктүү системага келтирилип, илимий-концептуалдуу андоого алынды;

- кыргыз элинин нукура улуттук этикетинин түпкү маңызы, андагы философемалар тарыхый-философиялык, гуманитардык оңуттөн талданды;

- кыргыздардын салттуу этикетинин компоненттери: кептик этикеттин, турак-жай, тамактануу, кийим-кечек маданиятынын семантикалык маани-маңызы такталды;

- этноэтикеттин негизги компоненттери жана алардын функционалдык дифференциясы, ошол компоненттердин улуттук этикеттеги ээлеген орду жана ролу айкындалды;

- азыркы учурга чейин «Манас» эпосунун энциклопедиялык мазмуну ар тараптуу изилдөөлөргө алынганы менен «Манас» эпосу кыргыз элинин салттуу этикетин изилдөөнүн табылгыс жана алмаштыргыс булагы экендиги тастыкталды;

- кыргыз элинин этикети менен айрым башка элдердин этикетинин ортосундагы жалпылык жана идеялык үндөштүгүнүн себептери белгиленди;

кыргыз этноэтикетинин гуманисттик идеяларынын өзөгү сатары жакшылык-жамандык, адептүүлүк-адепсиздик, ылыктык менен одонолук, марттык-пастык сыяктуу этикалык карама-каршы кош (бинардык) категориялар эсептеле тургандыгы бышыкталды.

Глава I. Этикеттин тарыхый табияты

§ 1. Этикет түшүнүгүнүн генезиси жана структурасы

Этикеттин структурасына токтолоордон мурда "этикет" түшүнүгүн талдоого алсак.

"Этикет" ("etiquette") – француз сөзү, эки мааниге ээ: 1) "ярлык", "этикетка", "надпись"; 2) "церемониал", "этикет". Бул сөздүн этимологиясына байланыштуу белгилүү тилчи-окумуштуу И.Г. Добродомов: "у слова "etiquette" появилось с течением времени на базе значения "записка" более узкое значение "записка с обозначением последовательности протекания церемониальных действий" и далее - ""церемониал"¹ – деп белгилейт. Анткени, заманында церемонияда сакталуучу тартиптердин тизмеги жазылган баракча салтанаттын катышуучуларына күн мурун таркатылып берилген.

Этикеттин "церемониал" мааниси менен этикеттин "ярлык" маанилери орус тилинде бири-биринен бир кыйла кеч ажыратылды. Аларды атайын сөздүктөрдө айырмалоо факты XX кылымдын баш ченине туура келет. В.И. Дальдын сөздүгүнүн үчүнчү басылышында: "Этикет, чин, порядок, светский обык внешних обрядов и приличия: принятая, условная, ломливая вежливость; церемониал: внешняя обрядливость"² - деп жазылган.

Кийинки жазылган илимий адабияттарга кайрылсак, анда "этикет" түшүнүгүнүн ар түрдүү аныктамалары бар. Мисалы, "Этика боюнча сөздүк" төмөнкүдөй аныктама берет: "Этикет (фр. Etiquette – ярлык, этикетка) совокупность правил повеления, регулирующих внешние проявления человеческих взаимоотношений (обхождения с окружающими, формы обращения и приветствий, поведение в общественных местах, манеры и одежда)"³. Ушул аныктамада белгиленгендей, этикет биздин жүрүм-турумубуздун ар тарабынан көрүнөт. Бирок, бул аныктамада турмуштук, этикеттик жана

ритуалдык кырдаалдардын ортосундагы айырмачылык эске алынган эмес. Анткени, "коомдук жайлардагы жүрүм-турум", "айланадагылар менен мамиле түзүү" бир эле этикеттик эмес, такта турмуштук, утилитардык, ритуалдык мүнөзгө да ээ.

Этикет мезгил менен мейкиндиктен тышкары болбойт. Себеби, ал дайыма кайсыл бир элдин, коомдун, социалдык топтун этикети катары айкындалат. Анын "форма поведения, обхождения, правила учтивости, принятые в каком-либо обществе"⁴, "правила, регламентирующие форму, манеры поведения личности в межличностном общении"⁵, "правила общения всех людей и всевозможных ситуаций"⁶ деген сыяктуу типтүү аныктамалары менен да толук түрдө макул боло албайбыз. Бул аныктамалар да кемчиликтен кур эмес. Алар ашыкча абстрактуулугу менен айырмаланып кетет.

Т.В.Цивьян өз аныктамасында этикет катары: "...понимаются такие правила ритуализованного поведения человека в обществе, которые отражают существенные для данного общества социальные и биологические критерии и при этом требуют применения специальных приемов (т.к. в широком смысле любое поведение цивилизованного человека можно считать этикетным)"⁷ – деп белгилейт. Ушул аныктама этикеттин олуттуу белгилерин өз ичине камтый алган. Бирок, бул аныктаманы да кынтыксыз деп айтууга мүмкүн эмес. Себеби мында этикет жөнүндө гана сөз болбостон, жалпы эле мамилелешүү тууралуу да айтылып жатат. Ал эми мамилелешүү түшүнүгү болсо этикетке салыштырмалуу кенен экендиги белгилүү. Этикет ар дайым мамилелешүүдө гана жүзөгө ашат, бирок, ар кандай эле мамиле этикеттик маңызга ээ боло бербейт. Себеби ар кандай мамиле жок эле дегенде белгилүү бир коммуникативдик статуска ээ болушкан эки өнөктүн бар болушун талап кылат. Ушул жобону негиз катары кабыл алышып, этикет маселелерин атайын изилдеген А.К. Байбурин менен А.Л. Топорков этикетке карата: "совокупность специальных приемов и черт поведения, с помощью которых происходит выявление, поддержание и обыгрывание коммуникативных статусов партнеров по общению"⁸ – деген

аныктаманы сунушташат. Чынында, этикеттин башкы маңызы болуп коммуниканттардын өз ара салыштырмалуу статустарын ачып көрсөтүү жана аны бекемдөө эсептелет. Статусту туура баалай билүүгө жараша жүрүм-турумдун ага карата адекваттуу болгон жолун да тандайбыз. Ал эми статусту баалоодо илимпоздордун пикири боюнча аныктоого зарыл болгон төмөнкү белгилер эске алынат: адамдын жашы, жынысы, коомдо ээлеген орду, улутка, динге тиешеси, туугандык байланыштардын бар же жоктугу, тааныштык даражасы (жакын же алыс). Жүрүм-турумдун стратегиясын жана анын тигил же бул жолун тандап алууда ушул белгилер эске алынбаган мамиле кырдаалды этикеттик кырдаал деп классификациялоо кыйын.

Андан сырткары, А.К. Байбурин менен А.Л. Топорков этикеттин диалог формасын, этикетке "тең эместик" да, иерархиялуулук да маанилүү экендигин белгилешет. Анткени, этикеттин көздөгөн максаты - тигил же бул параметр боюнча "тең эмес" болгон коммуниканттардын ортосундагы мамилени теңдештирип тейлөө. Мамилеге аралашкан адамдардын бири-бирине карата "дал келбеген" белгилери канчалык көп болсо, ошол кырдаалдын этикеттик даражасы жана тиешелүү эрежелерди сактоонун милдеттүү экендиги да ошончолук жогору болот. Мына ушул ракурстан алып караганда этикет "...служить своеобразным механизмом балансировки общения. Поэтому этикет—это всегда компромисс, заключаемый на взаимоприемлемых условиях"⁹.

"Этикет" көп такталбаган феноменологиялык статуска ээ болгон кубулуш. Ошондуктан түрдүү илимдердин кызыгуусуна ээ жана алардын изилдөө объекти болуп келе жатат. Ушунун өзү этикеттин татаал структурага ээ кубулуш экендигин айгинелейт.

Б.Х. Бгажноков мамиле маданиятынын элементтик составын баяндап жазууда элементтердин эки тибин: "мамиле стандарттарын" жана "мамиле атрибуттарын" бөлүп алууну сунуш кылат. Өз эмгегинде "мамиле стандарттарына" түшүндүрмө берип: "Стандарты общения соотносимы с ак-

о м коммуникации или с операциями, из которых он состоит. Обычно это общепризнанные шаблоны коммуникативного поведения, приуроченные к типичным, часто повторяющимся ситуациям взаимодействия: приветствие, прощание, представление во время знакомства, выражение благодарности, проклятия, клятвы, специфическое, социально заданное произношение отдельных слов и звуков, коммуникативные жесты, позы, мимические движения и т.д.¹⁰ – деп жазат. Мындай учурда "мамиле атрибуттарына" адамдын сырткы келбети, этикетте колдонулган предметтер, мезгил жана мейкиндик таандык болуп калат.

Б.Х. Бгажноквдун сунушун колдоп А.К. Байбуриң: "под стандартами понимаются типовые элементы общения, из которых и состоит текст этикета. Эти элементы реализуются на субстанционально различных языках (словесном, жестовом, пространственном и т.д.), что и может служить основанием для выделения различных уровней (или языков) этикета"¹¹ – деп белгилеп, этикеттин структурасын түзгөн анын вербалдык (лат. оозеки, сөз деген мааниде), вербалдык эмес компоненттерин, этикеттик проксемиканы, атрибутканы өз-өзүнчө бөлүп карайт. Биз да ушул бөлүүнү негиз кылып алып, алардын ар бирине токтололу.

Этикеттин вербалдык компоненттери. Адамзаттын эң чоң энчиси жана ал үчүн эң чоң ыракаттын бири – бул анын өзү сыяктуулар менен сүйлөшүү мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги. Ал эми адамдардын ортосундагы мамиле түзүү процессинде сөз этикети маанилүү ролду ойнойт. Сөз этикетинин системасына саламдашуунун, коштошуунун, ак тилектердин, ыраазычылыктардын, кечирим суроонун, куттуктоо, кордоо сөздөрүнүн, анттардын, каалоо-тилектердин, кайрылуулардын, чакыруулардын, өтүнүүлөрдүн, көңүл айтуунун стандарттуу, туруктуу, стереотиптүү формулалары кирет. Аталгандарды этикеттин вербалдык компоненттери дейбиз. Стереотип болуп калган бул формулаларды биз күнүмдүк жашообузда көп колдонобуз. Анткени, биз ар күнү саламдашып жана коштонобуз, бирөөгө ыраазычылык

билдиребиз, бирөөнү куттуктайбыз, дагы бирөөгө көңүл айтабыз, бирөөнөн өтүнөбүз, бирөөнү чакырабыз ж.у.с. Демек, сөз этикети дегенибиз адептик, сылыктыктын сөздүн жардамы менен ишке ашырылуучу формаларынын жыйындысы.

Сөз этикети – тил жана кептин өзгөчө тармагы болгондуктан ага Н.И. Формановская: "Под речевым этикетом мы понимаем выработанные обществом правила речевого поведения, обязательные для членов общества, национально специфичные, устойчиво закрепленные в речевых формулах: но в то же время исторически изменчивые"¹² – деген аныктаманы сунуш кылат. Ушул аныктамадан этикетти туруктуу, стереотип болуп калган, коомдо кабыл алынган жана коом мүчөлөрү үчүн милдеттүү болгон формулалар деп эсептелгенин байкайбыз. Бул да туура. Анткени, типтүү кырдаалдарда улам кайталанып жүрүп этикет стереотиптерде, шаблондордо, туруктуу сөздөрдө жүзөгө ашып калган.

Аларды биз колдонуу зарылдыгы болгон учурларда ар бир жолу кайтадан түзүп отурбастан, өзүбүздүн тилибизде даяр калыбында сакталып турган бойдон пайдаланууга мүмкүндүк алабыз. Алсак, куттуктоонун "Майрамыңыз менен куттуктаймын!" деген стереотипинен эле куттуктоолордун бир нече вариантын иштеп чыкса болот. Ушуга байланыштуу биз мисал кылып жаткан Н.И. Формановскаянын: "в целом речевой этикет это зона устойчивых, стереотипных коммуникативных единиц языка, хотя каждый конкретный выбор в каждом конкретном речевом акте, как и всякий выбор, дело творческое"¹³ – деген пикири менен толук макул болобуз.

Стандарттуу, шаблондуу жүрүм-турум, кептик стереотип деген сөздөрдө кандайдыр бир терс маани жаткан сыяктанат. Акыркы мезгилде "стереотиптерди жок кылуу керек", "стереотиптерди жеңип чыгуу зарыл" деген сыяктуу сөздөрдү көп угуп жүрөбүз. Ооба, эгер социалдык эскичилик жөнүндө, башкаруунун жедеп эскирип бүткөн формалары, коомду кайра куруунун актуалдуулугун жоготкон сунуштары жөнүндө сөз болуп жаткан болсо, албетте, аларды жеңип

чыгуу керек. Бирок, стереотиптин да стереотиби бар эмеспи. Н.И. Формановская белгилегендей: "Ведь в нашем повседневном обиходе множество стереотипного, привычного в поведении, в том числе и речевом, и это помогает нам исполнять привычное автоматически, освобождает умственную и физическую энергию для творческих задач"¹⁴. Андан сырткары индивиддердин жүрүм-турумунун (кептик жүрүм-туруму да) анархиялуу болбошу да же М.В.Соковнин жазмакчы: "поддержания неантагонистических контактов в человеческом общении"¹⁵ дал ушул коом тарабынан иштелип чыккан стереотиптердин жардамы менен жүзөгө аша тургандыгын айтуу абзел.

Сөз болгон маселеде социалдык роль түшүнүгүнө токтолуу максатка ылайык. Социалдык роль түшүнүгү социологияда, социалдык психологияда, социалдык лингвистикада колдонулуп жана изилденип жүрөт. Социалдык ролду аныктоодо позиция жана функция деген маанилүү түшүнүктөргө кайрылуу зарыл. Позиция адамдын социалдык чөйрөдөгү жалпы абалы менен аныкталат. Маселен, жаш баланын позициясы. окуучунун, студенттин, пенсионердин, атанын, эненин, чоң атанын, чоң эненин, баланын, неберенин, келиндин, жумушчу менен кызматчынын, инженер жана директордун ж.у.с. Ушул көп сандаган социалдык позициялардын бардыгына ошол позицияны ээлеп турган адам аткарууга милдеттүү болгон өзгөчө функциялар таандык. Н.И. Формановскаянын пикири боюнча: "Социальная роль - это нормативное сочетание позиции и функции, при этом та или иная роль в сознании людей связана с образцом поведения, с ожиданием того, что человек в данной роли обязан делать и на что он имеет право. Следовательно, позиция, функция, права, обязанности, ожидания - все это складывает обобщенный нормативный образец той или иной социальной роли"¹⁶. Алсак, абышкага кечеде бир буттап секирип ойногонго болбойт, ал эми жаш бала үчүн мындай көрүнүш көнүмүштүү, жаш баладан акыл-насаат айткан тонду күтпөйбүз, ал эми абышкаларды болсо андай тон үчүн айыпташпайт деген сыяктуу. Айталы дегенибиз адамдын

социалдык ролу социологдор туруктуу (же статустук) жана өзгөрмөлүү белгилер деп ажыратып жүрүшкөн белгилердин негизинде калыптанат.

Туруктуу белгилерге: адамдын жынысы, жашы, жашаган жери, билими, кесиби ж.б. кирет. Жыныс өзгөрбөйт, жаш курак жай жана бир тарапка өзгөрөт, билим даражасы ылдам өзгөрүүсү мүмкүн. Ушул туруктуу жана салыштырмалуу туруктуу болгон белгилерге кошулуп биздин сөз этикетибизге өзгөрмөлүү (ситуативдик) ролдор да олуттуу таасирин тийгизет. Туруктуу белгилерден айырмаланып, өзгөрмөлүү белгилер бат жана чар тарапка өзгөргөндүгү, ийкемдүүлүгү менен айырмаланышат. Мисал катары, адам турмуштун "театрында" ар түрдүү ролдорду ойнойт. Алсак, бир туруп жөө адамбыз, бир аздан соң жүргүнчүбүз, сатып алуучубуз, оорукананын пациентибиз, бир мекеменин клиентибиз, кайрадан жүргүнчүбүз ж.у.с. Тигил же бул өзгөрмөлүү ролду "ойноо" туруктуу белгилерге көз каранды, алардын баары адамда айкалышып, анын жүрүм-туруму менен кебине таасир кыла тургандыгын да белгилеп кетели. Бир эле кырдаалдык ролдо, мисалы, жүргүнчүнүн ролунда эле адамдар өздөрүн ар башкача көрсөтө алышат. Бул ролдон улуу муундагы интеллигент адамды да, жеңил мүнөз өспүрүм баланы да кездештиребиз. Интеллигент адамдын сөзү сыпайылыгы менен өзгөчөлөнсө, кийинкинин сөзү одонолуугу, олдоксондугу менен айырмаланышы мүмкүн.

Мындан сырткары, кептик этикетке коммуниканттардын тааныштык даражасы, мамиле түзүүнүн официалдуу же официалдуу эместиги, ошол учурдагы кырдаал, убакыт да өз таасирин тийгизет. Мисалы, сылыктыктын эң көп колдонулган формулаларынын бири - саламдашуу. Ушул көнүмүш сыяктанган сөздөрдү шартжагдайына жараша тандоого көпчүлүк элдерде мамиле түзүп жаткан адамдардын жашы, жынысы жана жакындык даражасы гана таасир этпестен, ага убакыт, айрыкча салам берип жаткан адресат ошол учурда эмне жумуш жасап жаткандыгы, анын ким экендиги да өз таасирин тийгизет.

Адам мамиле түзүүнүн ар түрдүү учурларына табылганда сөзсүз түрдө кырдаалга карап иш тутат, мамиле түзүп жаткан өнөктөштөрүнүн социалдык белгилерин жана долун дароо окуп билет жана өз кебин ошол учурга орундуу, алгылыктуу болгондой кылып түзөт. Ушуга негизденип изилдөөчүлөр мамиленин симметриялуу жана асимметриялуу кырдаалдарын бөлүп жүрүшөт. Симметриялуу кырдаалда алака кылуута кызматтык абалы, жашы, бир сөз менен айтканда коомдук статусу боюнча барабар болгон өнөктөштөр чыгышса, асимметриялуу кырдаалда жашы, коомдогу абалы боюнча тең эмес адамдар мамиле түзүшөт. Мындай статустук мамилелерди жалпысынан төмөнкүчө белгилөөгө болот: жетекчи кол алдындагы кызматчы, мугалим – окуучу, ата-эне – бала, улуу-кичүү ж.у.с. Кептик этикетте жогоруда саналып өткөн белгилер менен бирге азыр гана сөз кылган өнөктөштөрдүн теңдиги менен тең эместиги да зор мааниге ээ.

Сөз этикети жөнүндө айткан соң алака түзүүчү коммуникация жөнүндө айтпай кетүүгө болбойт. Анткени, сөз этикети жогоруда айтып өткөндөй алака түзүүнү, аны узартууну, мамиле мейкиндигиндеги жагымдуу атмосфераны сактоону көздөйт.

Тил бир нече функцияны аткарат. Ошолордун ичинен биринчи иретте алака түзүүчү функцияны бөлүп алуу керек. Бул функция орус тилинде фатическая (лат. «сүйлөө» деген сөз) функция деп да аталат. Н.И. Формановскаянын көз карашы боюнча: "Эта функция языка проявляется в таких речевых актах, когда говорящий обращает на себя внимание собеседника, готовит его к собственно сообщению информации, то есть эта функция обслуживает речевой контакт собеседников"¹⁷.

Орус тилинин энциклопедиялык сөздүгүндө бул термин жөнүндө: "В свободном общении людей реализуется фатическая функция языка. Термин "фатическая" (или контакто-устанавливающая) был введен анг. этнографом Б. Малиновским применительно к беседам, целью которых является соз-

дание уз общности между людьми путем обмена текущей информацией, мнениями, оценками и т.п. Фатическая функция языка обслуживается высказываниями, целью которых является завязывание, продолжение и прекращение коммуникации"¹⁸ – деп айтылат. Ушул терминдин маанисине карата адыг элдеринин этикетин изилдеген Б.Х. Бгажноков: "С психологической точки зрения фатическая коммуникация является квазидеятельностью в том смысле, что она носит условный характер. Эта игра своего рода, которую обязаны поддерживать члены общества. У адыгов в этом плане особенно распространены разговоры о новостях, о здоровье, о семье, о делах, об урожае и (часто в связи с этим) о погоде"¹⁹ – деп жазат.

Ушул жерде маектин тематикасынын улуттук өзгөчөлүгү деген жагдайды унутпашыбыз керек. Алсак, Англияда аба-ырайы жөнүндө көбүрөөк сүйлөшүшөт. Ал эми Японияда болсо ал турсун ишкер сүйлөшүүлөр, жазылган кат да аба-ырайы жөнүндөгү маалымат менен башталат. Туруктуу, мэлүүн климаты бар өлкөлөрдө бул тематика кабыл алынган эмес. Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүндө этикет эрежеси боюнча бейтааныш адамдар үй-бүлөсү жөнүндө сүйлөшпөйт, жакын достор да аялдары жөнүндө сурашпайт. Бул аларда адепсиздик катары бааланат.

Сөз этикетинин стереотиптүү, шаблондуу формулалары канчалык туруктуу болгондугуна карабастан, алар шартка карап өзгөрүүгө дуушар болушат. В. Трофименко жана А. Волгин: "Изменение общественных отношений ведет к изменению и в системе речевого этикета: старые формы либо уходят из активного словарного употребления, либо приобретают другие оттенки значений"²⁰ – деп белгилешет. Алар өз пикирлерин бекемдөө үчүн көбүрөөк өзгөрүүгө официалдуу кайрылуулар, азыраак деңгээлде официалдуу эмес кайрылуулар туш боло тургандыгын мисал кылышкан. Бул авторлордун пикири менен макул болуу менен бирге кыргыз элинде да, башка элдердей эле кеңири колдонулган, бирок азыркы учурда андай колдонуудан чыгып калган саламда-

шуунун, ага жооп кылуунун, ак тилек каалоонун ж.б.у.с. бир канчалаган формулалары болгондугун эске сала кетели.

Этикеттин вербалдык эмес компоненттери. Жогоруда биз сөз этикетине аздыр-көптүр токтолдук. Чынында мамиле түзүүнүн негизги каражаты катары сөздүн ролу чоң. Бирок, этикет биздин жүрүм-турумубуздун түрдүү жактарын камтыйт. Мисалы, адам мамиле түзүүдө өзүнүн бүт турпаты – колу, жүзү, денеси менен да сүйлөйт. Ордунан туруу, далыга таптоо, баш ийкөө, таңыркаган көз караш, ийинди куушуруу, жылмаюу ж.у.с. адамдын ар түрдүү кыймыл-аракеттери айтылып жаткан кебибиздин белгилүү бир аккомпанементи. Демек, этикеттин сөз менен айтылган каражаттарынан сырткары сөздүн жардамысыз билдирген каражаттары да бар. Ал каражаттар этикеттин вербалдык эмес компоненттери деп аталат. Ошол ишарат-жаңсоолордон тышкары адамдардын кебин коштоп жүргөн паралингвистикалык кубу арга кирген сөздүн темпи, үндүн бийиктиги, интонация, сырдык сөз, күлкү, ый, күбүр-шыбыр, өз алдынча мааниге ээ эмес болгон добуштардын ар түрдүү комбинациялары да этикеттик мааниге ээ боло алат.

Н. И.Формановская сүйлөшүүнүн эрежелерине токтолуп: "Говорящий должен помнить, что в устном контактном непосредственном общении слушатель не только слышит, но и видит его, следовательно, принимает от него множество сигналов невербальной (не словесной) коммуникации: жесты, позы, мимику, общую манеру держаться, всю культуру поведения и культуру речи"²¹ – дейт. Анткени, ишарат-жаңсоолор, мимика, интонациялар мамиле түзүүнүн маанилүү бөлүгү болуп саналат. Кээде, дал ушул вербалдык эмес каражаттар аркылуу вербалдык каражаттын (сөздүн) жардамы менен айтканга караганда салыштырмалуу көп нерсени билдирүүгө болот. Мисалы, мамиле австралиялык адис Аллан Пиз адамдар ортосундагы алакада коммуникациянын 60-80% га чейинкиси вербалдык эмес каражаттардын эсебинен жүзөгө ашырылса, болгону 20-40% гана маалымат вербалдык каражат менен бериле тургандыгы айтылган²².

Айрым изилдоолордун жыйынтыктарына таянсак адамдар өз ара мамиледе негизги маалыматты сөз аркылуу эмес, көбүнчө оптикалык жол менен маектешип жаткан адамдын жүзүнөн, көзүнөн, ишарат-жаңсоолорунан, кыймылдарынан "окуп" адат деп белгилөөгө негиз бар. В. Зинченко белгилегендей: "Главное в человеческом общении – это понимание смысла, который нередко находится не в тексте, то есть не в значениях, а в подтексте. Смысл ищется не только в словах, а в поступках, выражении лица, в оговорках, обмолвках, в произвольной позе и жестах"²³. Ушундай жол менен алынган маалыматка адам зор ишеним артат деп айтууга болот. Мунун себебин А. Пиз: "Особенностью языка телодвижений является то, что его проявление обусловлено импульсами нашего подсознания, и отсутствие возможности подделать эти импульсы позволяет нам доверять этому языку больше, чем обычному, вербальному каналу общения"²⁴ – деп түшүндүрөт. Ошондуктан, маалыматтын эки – вербалдык жана вербалдык эмес булактарынын ортосунда карама-каршылык пайда бологондо, мисалы, бир адам сиз менен макул экендигин айтканы менен анын жүзүндө макул эместик баамдалып турса, демек, анын сөзү менен вербалдык эмес сигналдары шайкеш келбегенде вербалдык эмес маалыматка болгон ишенимге артыкчылык ыйгарылат.

Вербалдык эмес каражаттар таанышуунун алгачкы учурларында зор мааниге ээ. Көпчүлүк элдердин фольклорунда үйгө келген бейтааныш адамды анын кийимине карап тосуп алгандыгы жөнүндөгү жомоктор, анекдоттор, макалдар арбын. Мына ошол "кийим" азыркы мезгилде бир гана костюм эмес, көз караш да, жылмаюу да болуп саналат. Бир ооз сөз айтылбай туруп маектеше турган адамга карата биринчи баалар бериле тургандыгы маалым. Ал эми алгачкы пикирди өзгөртүү кийин кыйынга турат. Байкоолор боюнча бейтааныш адамдар жөнүндөгү таасирлердин 90%ы аны менен сүйлөшкөн алгачкы 90 секунд ичинде калыптанат. Айрым пикирлерге ылайык аталган маселеде таанышуунун алгачкы төрт минута-сы өтө маанилүү деп эсептелет. Ушул себептүү ар бир адам

өзүнүн көз караштарына, ишарат-жаңсоолоруна дыкаттык менен көңүл бурушу зарыл.

Н. И. Формановская белгилегендей, накта физиологиялык жана коммуникативдик мааниге ээ болгон кыймыл-аракеттер бар. Мисалы, адам колун алдыга көздөй жөн эле сунушу же тулкусун ийиши мүмкүн, бирок алар ишарат-жаңсоо болуп эсептелбейт. Бул кыймылдарга бир гана практикалык эмес, символикалык, мисалы, "адам саламдашууда" деген маани да ыйгарылганда гана алар ишарат-жаңсоо болуп саналат. Ишарат-жаңсоолор жөнөкөй кыймылдардан (чачты оңдоо үчүн көтөрүлгөн кол, же бир нерсеге урунуп албаш үчүн башыбызды ийебиз) айырмаланып, көп түрдүү маалыматты алып жүрүшөт. Далил катары В.Е. Гольдиндин төмөнкү сөзүн айта кетсек: "Когда юноша кивает знакомому, поднимается навстречу входящей женщине, похлопывает по плечу приятеля, все эти действия, конечно, важны не сами по себе, не своим физическим результатом, а тем, что несут информацию, выражают отношение к тем людям, которым адресованы. Так, кивок свидетельствует о желании оставаться знакомыми; поднявшись навстречу женщине, молодой человек выразил свое уважение к ней: похлопывание по плечу знак фамильярного отношения"²⁵. Демек, ишарат-жаңсоонун статусуна ээ болуу үчүн кыймыл белгилик мүнөзгө ээ болушу керек деген тыянакка келсек болот. А.К. Байбурин жана А.Л. Топорков жазышкандай: "Кроме того, необходимо, чтобы оно (движение - авт.) имело коммуникативную направленность: жест всегда или непосредственно обращен к другому человеку, или хотя бы предполагает наличие некой внешней точки зрения"²⁶.

Жөнөкөй кыймылдардан ишарат-жаңсоолорду бөлүп алган соң, ошол ишарат-жаңсоо деген түшүнүк өз ичинен кандай маани камтыйт деген маселеге кайрылсак. Себеби, ар түрдүү адабияттарда бул түшүнүккө ар башкача маани ыйгарылып жүрөт. Мисалы, "Школа этикета" деген китепте, адатта ишарат-жаңсоо деген түшүнүктө колдун кыймылдарын же колдун манжаларынын кыймылдарын түшүнөбүз деп айтылат²⁷. Ал эми И.И. Рыданова болсо: "Вся моторика, свой-

ственная лицу (мимика), рукам (жестикаляция), телу (пантомимика), объединяется понятием "жесты" – деп белгилейт. Демек ишарат-жаңсоону бир гана кол менен чектебей, көз карашта да ишарат-жаңсоолорго тиешелүү болгон мимика бар экендигин эске алуу зарыл. Н.И. Формановскаянын: "Жесты бывают: простые, состоящие из одного движения (например, поднять руку в аудитории, выразив этим желание сказать), составные - несколько однородных движений (как аплодисменты), например, сложные - несколько неоднородных движений (например, сплунуть через левое плечо). Жесты классифицируют и с точки зрения того, какая часть тела участвует в их исполнении: палец, рука, нога, голова и т.д."²⁸ – деген пикири ишарат-жаңсоолордун маанисин толук ачып бергендей.

Көпчүлүк элдердин этикеттик нормалары мамиленин ушул чөйрөсүн да жөнгө салып турат. Башкача айтканда, ишарат-жаңсоонун да этикети бар.

Ушундай чектөөлөргө жараша ишарат-жаңсоо: этикет тарабынан жол берилген ишарат-жаңсоолор (мисалы, европа маданиятындагы кол алышып учурашуу), нейтралдуу (кеп-сөзүбүздү коштоп жүргөн ишарат-идеограммадардын чоң тобу) жана этикет жол бербеген ишарат-жаңсоолор деп бөлүнөт. Байкоо салсак сыпайы, көркөм ишарат-жаңсоолор менен бирге нормаларды бузуп турган одоно, олдоксон, ошол себептен улам тыюу салынган ишарат-жаңсоолор да бар. Негизинен, ишарат-жаңсоолор адамдын ички менен тышкы дүйнөсүнүн биримдиги катары ал адамдын тарбиясын, маданиятын бир кыйла даана чагылдырып турушат деп айтканга болот.

Ишарат-жаңсоолор кепти коштой да, толуктай да, тактай да, кээде аны алмаштыра да алышат. Алсак, коштошуунун же саламдашуунун ордуна кол алышууну колдонууга болот. Же болбосо «Жашоо кандай?» деген суроого жогору көтөрүлгөн баш бармакты көрсөтүп коюшат. Ушул эки мисалда тең ишарат-жаңсоо фразаны, сөздү алмаштырганын көрүүгө болот. Ал эми куттуктоодо же таанышууда кол алы-

шуудан ишарат-жаңсоонун кепти коштогонун, толуктаганын байкайбыз.

Мына ошондой принципке негизденип, ишарат-жаңсоолордун төрт тибин бөлүп көрсөтүүгө болот.

Ишарат-жаңсоолордун биринчи тиби-символ – ишарат-жаңсоолор. Бул типке бири-бирине карата аскерлердин өз баш кийимине колун тийгизип туруп салам берүүсү, же болбосо азыркы учурда көптөгөн өлкөлөрдө кеңири таркаган, "баары жайында", "баары жакшы" дегенди туюнтуучу, бармак жана сөөмөйдү бириктиргенде "О" тамгасын элестеткен ишарат-жаңсоонун жардамы менен берилүүчү "ОК" деген америкалык символду кошууга болот. Бирок, бул ишарат-жаңсоону жалпы кабыл алынган ишарат деп эсептөөгө болбойт. Анткени, бул ишарат Францияда - "нөл", Японияда - "акча", Тунисте болсо "мен сага каршымын" – дегенди туюнтат.

Ишарат-жаңсоолордун экинчи тиби – айтылган сөздү түшүндүрүү үчүн колдонулган иллюстратор – ишарат-жаңсоолор. Ушундай ишарат-жаңсоонун жардамы менен берилип жаткан кабардын тиги же бул momenti күчөтүлүп, маектин маанилүү учурлары баса белгиленет жана ошол кырдаалдын фрагментин сүрөттөп "тартип" бергенинин аркасында алар дурус эсте калат.

Үчүнчү топ – регулятор – ишарат-жаңсоолор. Аларды ритмикалык деп да аташат. Алар мамиленин башында жана аягында өтө маанилүү роль ойношот. Бул типтеги ишарат-жаңсоолор мамиленин маанайын аныктап, маекти колдоого же анын аяктап калганын билдирүүгө мүмкүндүк берет. Регулятор – ишарат-жаңсоолордун катарына кол алышууну, баш ийкөөнү кошуп кетүүгө болот.

Төртүнчү топту адаптор – ишарат-жаңсоолор түзөт. Булар адатта, биздин эмоцияларыбыз менен сезимдерибизди коштоп жүрүшөт. Аталган топко кирген колун серпүү, башын мыкчып кармоо, кыйын учурларда желкени кашуу – ушулардын баары башыбыздан өтүп жаткан эмоционалдык сезимдерди жандап жүрүүчү ишарат-жаңсоолор болуп саналат.

Француз социологу Греймас ишарат-жаңсоолорду алардын тыбыштык сөздөгү (в звуковой речи) ролуна карап практикалык, мифтик (символдук) жана ритмикалык деп классификациялаган. Ал эми орус элинин ишарат-жаңсоолорун изилдеген адис Т.М. Николаева ишарат-жаңсоолордун шарттуу, шарттуу эмес, баса белгилөөчү, ритмикалык типтери бар деп жазат.

Адам коомдо жашоо менен бирге, конкреттүү бир социалдык чөйрөдө инсан катары калыптануу процессинде ошол чөйрөгө мүнөздүү болгон ишарат-жаңсоонун ыкмаларын, аларды колдонуунун эрежелерин жана маанисин өздөштүрөт. Ар түрдүү социалдык, профессионалдык, конфессионалдык топтор өз стандарттарына жана айырмачылыгына ээ. Бөтөнчө бул айырмачылыктар эркек жана аялдардын, чоң кишилер менен балдардын колдонуп жүрүшкөн ишарат-жаңсоолоруна тиешелүү.

Этикеттин улуттук өзгөчөлүктөрү менен таанышып чыгуу максатка ылайыктуу иш. Антпеген күндө бир катар түшүнбөстүктөргө жол берилет. Мисалы, бирдей эле болгон ишарат-жаңсоолорго түрдүү этикет маданияттарында ар башкача маани берилип, же тескерисинче, бирдей эле маани түрдүүчө каражаттардын жардамы менен билдирилип жүрөт. Ушундан улам, ишарат-жаңсоолордун формалдуу дал келип калган айрым учурларында ал ишарат-жаңсоолорду өз маданиятындагы мааниде кабылдоо жаңылыштык болуусу мүмкүн. Мисалы, япондордун "бери кел" деген ишаратын орустар "жолугушканга чейин" деп кабыл алышы мүмкүн. Себеби, орус эли кимдир-бирөөнү өзүнө чакырууда колдун манжасын өзүн көздөй ийишсе, япондор тескерисинче аракет жасашат. Ишарат-жаңсоолорго формалдуу дал келип калганына карап эле туура эмес түшүнүк берүүнүн хрестоматиялык мисалы болуп орус жана болгар элдериндеги "ооба" же "жок" дегендин кыймылдары менен маанисинин диаметралдуу карама-каршы келүүсү саналат. Ошондуктан, ишараттардын мааниси менен дененин тили жөнүндө кандайдыр-бир тыянактарды чыгарардан ошол адамдын

улутун эске алуу зарыл. Жада калса өз маанилери боюнча универсалдуу болуп саналган саламдашуу, коштошуу сыяктуу ишарат-жаңсоолор деле түрдүү улуттук маданияттарда эле эмес, этникалык бир жалпылыктын чегинде да билдирүүнүн бир канчалаган варианттарына ээ.

Ушундай өзгөчөлүктөрдүн бар экендигине байланыштуу ишарат-жаңсоолордун семантикасы эл аралык мамилелерде актуалдуу болуп саналат. Ошондуктан, ишарат-жаңсоолордун тилин тактоо иштери семиотиканын, социолингвистиканын жана коммуникация теориясынын изилдөөлөрүнүн натыйжасында жүргүзүлөт. Дүйнөлүк бизнестин лидерлери, таанымал саясий ишмерлер вербалдык эмес мамиленин методдорун үйрөнүп жатышат. Ошондуктан, улуттук кинесикада багыт алууга өбөлгө боло турган атайын ("улуттук") сөздүктөрдү түзүү иши жүргүзүлүшү зарыл.

Жогоруда белгиленген айырмачылыктарга карабастан, Л.С. Лихачева белгилегендей: "в них есть и много общего, что, по существу, и составляет общечеловеческий потенциал культуры этикета. Прежде всего это касается содержания, внутренних смыслов жестов приветствий, прощаний, благодарности, передающих симпатию, дружеское расположение, пожелание здоровья и благополучия и т.д. При всех различиях эти жесты несут в себе единое содержание – симпатию, доброжелательство"²⁹. Мимиканын жардамы менен адамдын эмоцияларынын бүт түрү билдирилет. Психологдордун мимикага эмоционалдык мамилелерди билгизүүнүн ыкмасы катары көңүл буруп изилдеп жатышы да бекеринен эмес. "Знание-сила" журналы Москва мамлекеттик университетинин психология факультетинде өткөрүлгөн эксперимент жөнүндө мындай жазат: "Мимика и взгляды передают множество оттенков во взаимоотношениях. Не случайно мы пристально взглядываемся в лицо собеседника: невольно ищем подтверждения словам. Мимика безотчетнее, а потому достовернее"³⁰. Тилибизде колдонулуп жүргөн: көздөрү тегерек болуп кетти, чакчайып тиктеди, эрдин тиштеди, маанайы жапыс, кабагы түйүлүп, жадырап күлүп д.у.с. көптөгөн мимикалык

белгилердин сүрөттөлүшү жогорку ойдун натыйжасына айкын далил боло алат.

Көз караш, "көздүн тили" өзгөчө көңүл бурууга татыктуу. Анткени, ал күчтүү куралдардын бири. Аны колдонуп жек көрүп же мээримдүү тиктегенге болот. Психологдордун изилдөөлөрү, көз, анын "тили" адамдын ички толгоолору жөнүндө бир кыйла так маалыматты бере тургандыгын ишеничтүү көрсөтөт. Ал биздин сөзүбүз менен тыгыз байланышкан жана көпчүлүк учурларда алака түзүүнүн каражаты катары кызмат өтөйт.

Мамиле түзүүдө дагы бир мимикалык кыймыл өзгөчө жогору бааланат. Ал - жылмаюу. Вербалдык эмес мамиленин универсалдуу каражаты болгон жылмаюу, жолугушуунун алгачкы минуталарында эле калтаарыгандыкты жоготуп, ишенимдүү жана беймарал мамиле түзүүгө өбөлгө болуп берет. Ал кубангандыкты, ынак мамилени жана ылым санагандыкты билдирет. Н.И. Формановскаянын сөзү менен айтсак: "Улыбка, как и вежливость, существует только для другого, никакой самооценностью она не обладает, а посланная собеседнику имеет поистине магическую силу"³¹. Ошол себептен психологдор, педагогдор, жазуучулар жылмаюуну жаш бөбөктү тарбиялоодо колдонууга чакырышат. Мисалы. А. Маркуши: "Улыбаясь грудничку, вы приучаете завтрашнего человека к доброжелательности, к человеколюбию. Раздраженный тон, грубые выражения, недоброжелательность, вполне вероятно, хотя и совершенно бессознательно, воспитывают завтрашнего человека в "силовом поле отрицательного знака"³² – деп жазат.

Этикетти изилдеген таанымал адистердин пикири боюнча паралингвистикалык кубулуштар да этикеттик мааниге ээ боло алышат. Бул кубулушка атайын сөздүктө: "Паралингвистика, раздел языкознания, изучающий звуковые средства, сопровождающие речь, но не относящиеся к языку: особенности громкости, неcodифицированные изменения мелодики, распределение пауз, звуки – "заполнители" пауз и т.д. В более расширенном понимании Паралингвистика изучает

также особенности мимики и жестикуюляции в процессе общения (т.н. кинесику)"³³ – деген аныктама берилет. Л.Б. Волченконун: "Предметом специальной дисциплины - паралингвистики-является изучение феноменов, сопровождающих языковое общение людей и толкование полученной информации, содержащейся в тембре голоса, интонации, жестах, манере разговаривать"³⁴ – деген сөзү жогорку аныктаманы конкреттештирип, анын маанисин көпчүлүккө түшүнүктүү кыла алат.

Паралингвистика деген түшүнүккө кең, мааниде сөздүн темпи, бийиктиги, интонация, сырдык сөз, күлкү, ый, күбүр-шыбыр, өз алдынча эч бир мааниге ээ эмес болгон добуштардын ар түрдүү комбинацияларынан тышкары ишарат-жаңсоолорду, мимиканы, кыймыл-аракеттерди да кошууга болот. Себеби, паралингвистикалык жана кинесикалык кубулуштарды бири-биринен бөлүп, ажыратып турган чек ара өтө эле шарттуу. Анткени, ар кандай кыймыл өз негизинде сөздү коштоп жүрөт. Ошол себептен алар паралингвистикалык комплекске да тийиштүү. Бирок, канткенде да, кинемалар менен тилдин ортосундагы байланыш башкача десек болот. Эгер паралингвистикалык кубулуштарды сөздөн ажыратып кароого мүмкүн болбосо, кинесикалык кубулуштар аларга салыштырмалуу өз алдынча аракеттене алышат.

Адамдар ортосундагы алакада фразаларды коштоп жүрүүчү интонациялар да чоң мааниге ээ. Интонациялар биздин кеп-сөзүбүздү ошол алака түзүп жаткан адамдардын ортосундагы мамилелердин кандай экендигин, алардын эмоцияларын билдирип турган кошумча бир түстөр менен боёп тургандай милдет аткарат. Адистин айтымында: "Восприятие смысла слов, которые мы адресуем друг другу, в значительной мере зависит от интонации, т.е. от повышения или понижения голоса, его звуковой окраски"³⁵. Интонациялардын жардамы менен биз сөз жүзүндө айтылбай калган маанилерди камтый алабыз. Ошол маанилерди маектешибиздин кебинен утабыз жана "окуп" алабыз.

Өнүккөн этикеттик системаларда күбүр-шыбырларга да чек коюлат. Көпчүлүк отурган жерде эки адамдын шыбырашып сүйлөшүүсү адепсиздик катары бааланат. Ал эми конфиденциалдуу сүйлөшүү үчүн сыртка чыгып сүйлөшүү сунуш кылынат. Паралингвистикалык кубулуштардын этикеттеги орду менен ролу жөнүндөгү сөзгө байланыштуу Н.И.Формановскаянын: "Итак, в нашей с вами власти уместно пользоваться и теми средствами общения, которые лежат за пределами собственно языковых, но которые, как и все явления этикета, создают микроклимат общения и в конечном итоге влияют на наше настроение, на наши взаимоотношения и на всю нашу жизнь"³⁶ – деген пикирин эске алуу ылайык.

Этикеттик проксемика. Акыркы мезгилде адамдын иш-аракетиндеги мейкиндик шарттарын изилдөөгө болгон кызыгуу байкалууда. Адамдын жүрүм-турумундагы мейкиндиктин ролу жөнүндөгү проблемаларды алгач изилдегендердин бири америкалык антрополог Эдуард Холл эсептелет жана ал ушул проблемаларды изилдеген илимдин жаңы тармагына "проксемика" деген терминди сунуш кылган³⁷. А. Пиздин ырастаганына ылайык: "Каждый человек имеет свою собственную личную территорию, которая включает пространство, окружающее его собственность, например, его дом, окруженный забором, машину во дворе, его собственную спальню, его личный стул и как обнаружил доктор Холл, он имеет также четко обозначенное пространство вокруг своего тела"³⁸.

Жогоруда сөз кылган америкалык антрополог Э. Холл Түндүк Американын жана Батыш Европанын жашоочуларына байкоо салуунун негизинде жеке мейкиндиктин төрт тибин, же болбосо мейкиндик зоналарын ажыраткан:

1. Жакын зона (15 см. ден 45 см. ге чейин). Өтө жакын адамдардын ортосундагы мамиледе колдонулат. Эгер ар бир адам жашаган мейкиндикти борборлошкон айланалардын системасы төрүндө элестете турган болсок, анда ушул көз караштан алып караганда ошол адамды курчап туруучу, өзүн ыңгайлуу сезүү үчүн ал адамга зарылдыгы бар болгон

мейкиндиктин минималдуу бөлүгү микромейкиндик болуп эсептелет. Ушул микромейкиндикке уруксаты жок туруп бөтөн адамдын кирип келүүсүн ал адам жактыра бербейт. Ошондуктан бардык зоналардын ичинен ушул зона маанилүү болуп саналат. Анткени, бул зонаны адам өзүнүн жеке менчиги сыяктуу сактайт. Бул зонада ал адам балдары, ата-энеси, жубайы, бир туугандары менен мамиледе болот.

2. Жеке, же персоналдык зона (45 см. ден - 1,5 м. ге чейин). Адам күндөлүк мамилелерде, отуруштарда, официалдуу кабыл алууларда, жолугушууларда, жоро-жолдоштордун отуруштарында карманып жүргөн дистанция.

3. Социалдык зона (1,5 м. ден 3,5 м. ге чейин). Бөтөн адамдар, мисалы, үйгө келген уста, почтальон, жумушка жаңы орношкон кызматчы же дурус тааныбаган адамдар менен болгон мамиледе колдонулган аралык.

4. Коомдук зона (3,5 м. ден ашуун). Адамдардын чоң тобуна жыйналыштарда, класста, аудиторияда кайрылганда дал ушул аралыкты сактоо ыңгайлуу.

М. Хайдметс жана Я. Вальсинер өз макалаларында: "По мнению Холла, контакт с другими лицами на различных дистанциях переживается человеком психически различно, разные дистанции имеют для него различные значения,"³⁹ - деп жазышат. Адамдын жеке мейкиндиги да улуттук спецификага ээ жана ошол маданияттын рамкасында жашап жаткан этикет нормалары менен жонго салынып турат. Ал эми проксемиканын бардык деңгээлдеринин арасынан микромейкиндикке ээ болгон үйдүн ички мейкиндиги, кочонун айрым бөлүгү, дегеле этикеттик мамиле түзүлүшү мүмкүн болгон жерлердин бардыгы этикетке кызмат кылууга ылайык келет.

Мисалы, үйдө анчалык сыйлуу эмес орун катары (этикеттик планда) кире бериштин жанындагы орун (иреге) эсептелсе, сыйлуу жана кадырлуу орун болуп кире бериштин карама-каршысындагы максималдуу алыстыкта жайгашкан жай (тор) эсептелет. Мейкиндиктин семиотикасы анын

этникалык стереотиптери менен аныкталат. Кээ бир элдерде, мисалы, оң тарап (болмөнүн, көчөнүн ж.б.) сыйлуу болсо, башка элдерде сол тарап кадырлуу болуп саналат.

Вербалдык эмес компоненттер жана проксемика жөнүндөгү сөзүбүздү Н.И. Формановскаянын пикири менен корутундулаганда: жест и поза, мимика и выражение лица, интонация (значимая фонация), положение собеседников в пространстве относительно друг друга, "язык" повсеместного поведения - все это составляет обширную область невербальной коммуникации, такой "добавки" к языку, которая нередко выражает даже больше самого языка. Но конечно, только в особых областях информации: при передаче эмоций, оценок, отношений, социальных правил, обычаев и ритуалов. Что же касается логической информации, передачи содержания "о состоянии дел в мире", тут с языком ничто не может сравниться"⁴⁰.

Этикеттик атрибутика. Этикеттик кырдаалдарда сөз менен айтылуучу формулалар, кайрылуулар, ишарат-жаңсоолор, мимика, мейкиндик параметрлери менен бирге эле адамдарды күндөлүк турмушунда курчап турган предметтердин, нерселердин айрымдары да пайдаланылат. Ушул жагдай этикеттик атрибутика жөнүндө сөз кылууга негиз болуп бермекчи. А.К. Байбуриндин көз карашы боюнча буюмдардын этикет менен болгон байланышына тиешелүү эки группа жөнүндө сөз кылууга болот: 1) этикет үчүн атайын арналбаган, бирок этикеттик мааниге ээ боло алган буюмдар (кийим-кечектин элементтери: кур, баш кийим, галстук, бут кийим, үй эмеректери ж.у.с); 2) накта этикеттик маанидеги нерселер (гүлдөр, белектер, визиттик карточкалар ж.у.с).

Буюмдардын этикеттеги орду жана ролу алардын өзүлөрү тарабынан эмес, мына ошолордун жардамы менен алака түзүп жатышкан адамдардын ортосундагы мамиле кандай жонго салынып жаткандыгы менен аныкталат. Мисал катары, өтө кеңири таркалган бири-бирине белек тапшыруу салтын атап отсөк болот. Ошол учурда алар буюм категориясынан белгилүү бир мамилелердин белгисине айланат.

Көпчүлүк эле маданияттарда маанилүү маалыматтарды буюмдардын жардамы менен билдирүү кабыл алынган. Мисалы, кийим утилитардык функциядан тышкары социалдык белги функциясын да аткара тургандыгын этнографтар белгилеп жүрүшөт. Жергиликтүү калктын үрп-адаты менен тааныш болгон киши тиешелүү адамдын кийиминен эле ошол адамдын жашын, социалдык статусун жана башка майда-чүйдө маалыматтарды "окуп" койгон мисалдарды айтсак болот. Буюм, кийим, нерселердин жардамы аркылуу билдирилген маалымат этикеттик кырдаалда адамдардын жүрүм-турумуна таасир этип, мамиленин эки тарапка тең ыңгайлуу болгон шарттарда ишке ашуусуна өбөлгө түзөт. А.К. Байбурундин сөзү менен айтканда: «...предметная обстановка, т.е. внешний антураж, позволяет в ряде случаев выбрать оптимальный стиль общения, его тональность»⁴¹.

Этикеттик атрибутика дасторкон үстүндөгү зыяпаттарда расмий кабыл алууларда өзгөчө ролго ээ болот. Анткени, дал ошол жерлерде дасторконду жасоого, тигил же бул тамактын дасторконго коюлушу же коюлбашына, тамактанган адамдардын тамак-ашты өз ара бөлүштүрүү өзгөчөлүктөрүнө, ошол учурларда кийилүүчү костюмдарга карата өзгөчө регламентациялар колдонулат. Мисалы, өнүккөн этикеттик системаларда түзүлгөн кырдаалдын мүнөзүнүн өзү эле кандай түстөгү костюмду кийүү керек экендигин, андагы айрым бир деталдардын (галстук, ак көйнөк ж.б.) бар же жок болушун аныктайт. Натыйжада, сөөк коюуда кара түстө, үйлөнүү үлпөтүндө болсо ак түстө кийинүү керек, расмий кабыл алууларга галстук тагынып, кээ бир кабыл алууларга, салтанаттарга болсо фрак кийип баруу зарыл деген талаптар коюлат. Ал эми ушундай ар түрдүү көрүнүштөргө ээ болгон этикеттик атрибутиканын "тилин" окуй билүү, биринчиден, этикеттеги буюмдардын ролун изилдөөдөгү негизги милдет болуп саналса, экинчиден, билгичтик менен пайдалануу адамга маданияттуу, тарбиялуу деген статусу гана бербестен,

ошол адамды мамиленин ар түрдүү этикеттик кырдаалдарында өзүн эркин сезе билүү жөндөмүнө да ээ кылат.

¹ Добродомов И.Г. Этика и этикет // Русская речь. – 1988. -№4. 128-б.

² Ошондо, 129-б.

³ Словарь по этике - М.: Политиздат, 1989. 427-б.

⁴ Большая Советская Энциклопедия. Т.30. –М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1978. 293-б.

⁵ Марксистская этика – М.: Политиздат, 1980. 278-б.

⁶ Рязин В.А., Гринберг А.Б. Этикет в служебных отношениях //Советский этикет. – Л.: Знание, 1974. 278-б.

⁷ Цивьян Т.В. К некоторым вопросам построения языка этикета //Труды по знаковым системам. – Тарту, 1965. Т.2. 144 – б.

⁸ Байбурун А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета.- Л.: Наука, 1990. 5-б.

⁹ Байбурун А.К. Об этнографическом изучении этикета //Этикет у народов Передней Азии. – М: Наука, 1988. 24-б.

¹⁰ Бгажников Б.Х. Очерки этнографии общения адыгов. – Нальчик: Эльбрус, 1983. 165-б.

¹¹ Байбурун А.К. Об этнографическом изучении этикета //Этикет у народов Передней Азии. 28-б.

¹² Формановская Н.И. Вы сказали: "Здравствуйте!" (Речевой этикет в нашем общении). - М.:Знание. 1987. 5-б.

¹³ Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. -М., 1989. 48-б.

¹⁴ Ошондо, 40-б.

¹⁵ Соковнин М.В. О природе человеческого общения: Опыт философского анализа. – Фрунзе: Мектеп. 1974. 105-б.

¹⁶ Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. 31-б.

¹⁷ Формановская Н.И. Вы сказали: "Здравствуйте!". 14-б.

¹⁸ Русский язык. Энциклопедия. - М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. 611-б.

¹⁹ Бгажников Б.Х. Психология и техника коммуникативного поведения адыгов // Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР. - М.: Наука. 1982. 55-56-б.

²⁰ Трофименко В., Волгин Л. Поговорим об этикете. - М. 1991. 53-б.

²¹ Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. 22-б.

²² Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли других по жестам. – Санкт-петербург;1997. 12-б.

²³ «Знание-сила» науч.-популяр.журнал. – 1988. -№2.

²⁴ Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли других по жестам. 6-б.

²⁵ Гольдин В.Е. –М.: Просвещение, 1983. 6-б.

²⁶ Байбурун А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета. 23-б.

²⁷ Караңыз: Школа этикета: получения на всякий случай (Сост.

§ 2. Этикет жана мораль

Адеп тарбиясынын бир максаты – адамдын өзүн-өзү алып жүрүү маданиятынын сырткы жана ички белгилеринин биримдигине жетишүү болуп саналат. Адамдын ички маданияты анын жүрүм-турумуна, адамдар менен түзгөн мамилелерине, жашоо стилине, тышкы келбетине дал келген сырткы формалардан көрүнөт. Көпчүлүк учурларда, айрыкча, күндөлүк жана массалык аң-сезимде этикет түшүнүгү «этика», «мораль», «адеп-ахлак», «жүрүм-турумдун эстетикасы» ж.б. түшүнүктөр менен алмашылып айтылып жүрөт. Ошол себептүү этика моралдын философиялык теориясы, мораль жөнүндөгү илим экендигин алдын-ала белгилеп коюу абзел. Ал эми мораль жөнүндөгү түшүнүктү болсо адамдардын бири-бирине жана коомго карата болгон мамилесин эске албай туруп эстететүү мүмкүн эмес. Демек, мораль менен этикеттин өз-ара катышы кандай деген суроо имманенттүү пайда болот.

Мораль менен этикеттин өз-ара катышына тиешелүү илимий изилдөөлөрдө, негизинен, үч көз караш бар. Биринчи, этикет толугу менен моралдын алкагынан ажырым каралып, ал жүрүм-турумдун сырткы маданиятынын эрежелеринин кодекси, адамдар ортосундагы алакалардын күн мурун белгилүү болгон кырдаалдарында сырткы адепти кармануунун эрежеси катары эсептелип, бул түшүнүк чектелип калат. Андан сырткары, этикет эрежелеринин моралдык негизин танып, этикет түшүнүгүнүн маани-маңызынын тарыхый өзгөрүүсү көңүлгө алынбайт. Экинчи, бул түшүнүктөрдүн ортосуна олуттуу айырма жүргүзүлбөстөн эле мораль менен этикет барабарлаштырылып, бир катарга коюлат. Демек, бул кубулуштардын конкреттүү тарыхый маани-мазмунуна баам салынып аңдалбайт. Үчүнчү, мораль менен этикет өз-өзүнчө өзгөчөлүккө ээ жана өз алдынча милдеттерди бири-бирин шарттоо менен аткарат деп айтылат.

Л.С.Лихачева. – Екатеринбург, 1996. 146-б.

²⁸ Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. 116-б.

²⁹ Школа этикета: поучения на всякий случай (Сост. Л.С.Лихачева. 149-б).

³⁰ «Знание-сила». – М., 1987. - №8.

³¹ Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. 119-б.

³² Маркуши А. «Ты и я начинается семья» //Наука и жизнь. – 1981. №12.

³³ Большая Советская Энциклопедия.– М.: Советская Энциклопедия, 1975. 19т. 181-б.

³⁴ Волченко Л.Б. Гуманность, деликатность, вежливость и этикет: ценности культуры и морали. – М.: Изд-во МГУ, 1992. 86-б.

³⁵ Рыданова И.И. Уроки этикета. – Минск: Выш.шк., 1988. 60-б.

³⁶ Формановская Н.И. Вы сказали «Здравствуйте!» (Речевой этикет в нашем общении). 90-б.

³⁷ Хайдметс М., Вальсинер Я. Возможности использования пространственных параметров в исследовании человеческой деятельности // Национально-культурная специфика речевого отношения народов СССР. – М., 1982. 41-б

³⁸ Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли других по жестам. – Санкт-Петербург, 1997. 33-б.

³⁹ Хайдметс М., Вальсинер Я. Возможности использования пространственных параметров в исследовании человеческой деятельности // Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР. – 43-б.

⁴⁰ Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. 124-б.

⁴¹ Байбурин А.К. Об этнографическом изучении этикета //Этикет у народов передней Азии. 35-б.

Ушундан улам аларды бири-бирине биротоло тектештирүү да, бири-бирине карама-каршы коюу да туура эмес. Себеби, экөө тең социалдык муктаждыктан адамдар ортосундагы мамилелерди жөнгө салуу үчүн пайда болгон. Ал эми коомдук муктаждык Г.М. Кондакова белгилегендей: "есть определенное состояние общества (класса, социальной группы), отражающее недостаток или отсутствие необходимых для его существования и функционирования действий и поступков людей, определенных материальных и духовных факторов"¹. Демек, мораль да, этикет да коомдун жашап жана иштөөсү үчүн зарыл болгон муктаждыкты канааттандыруу үчүн керек деп айтса болот. Ушул маселеге кайрылып Л.В. Волченко: "Опираясь на данные психологии, мы можем сказать, что необходимость правил морали и этикета заложена в социально-психологических основах человеческого общения"², - дейт.

Андан сырткары, бул эки кубулуш тең адамдар ортосундагы мамилелердин тарыхый өнүгүүсүнүн натыйжасы болуп саналат. Көпчүлүккө белгилүү болгондой, этикалык түшүнүктөр объективдүү айкындыктын субъективдүү көрүнүшү катары учурдун социалдык-экономикалык мамилелерине ылайык калыптанат. Башкача айтканда, бул процесс адамдын иш-аракетинин башка жактары сыяктуу эле тарыхый касиетке ээ. Ушул эле жобону этикетке да тиешелүү айтса болот. Демек, мораль менен этикет – коомдук турмуштун туундусу катары тарыхый шартталган кубулуштар.

Моралдык нормалар менен талаптар башынан жалпы коом-инсандын кызыкчылыктарын айкалыштырууга жана жөнгө салууга багытталган. Себеби. Т.С. Лапина жазгандай: "Моральная регуляция поведения людей - часть социального порядка, одно из условий нормального протекания общественной жизни и ее развития. Обстановка в коллективе и вообще все то, что способствует успешному ходу дел в обществе, зависит в числе прочего от внимания людей к нравственному климату, к нравственным отношениям между людьми в разных сферах общественной жизнедеятельности".

Мораль - структуралык мазмуну боюнча, ошондой эле функционалдык милдети боюнча да социалдык татаал кубулуш. Моралдын өзүнөн эки жакты же эки структуралык бөлүкчөнү: моралдык аң-сезим менен моралдык практиканы бөлүп алса болот.

Моралдык аң-сезим коомдун мүчөлөрүнүн жүрүм-турумуна коом тарабынан жүктөлгөн норма жана принциптердин жыйындысы. Буга адеп-ахлак идеалдарын жана баалуу адамдык сапаттарды кошобуз. Сереп салсак жакшылык менен жамандык, абийир, жоопкерчилик, милдет, ар-намыс, жашоо маңызы жана бакыт сыяктуу моралдык түшүнүктөр адамдын айлана чөйрөгө жана бөлөк адамдарга болгон мамилесинин ар тарабын корутундулап тургансыйт.

Моралдык аң-сезимдин формаларынын ичинен адамдын жүрүм-турумун жөндөөдө негизги жүктү көрсөтмөлөр аркалайт. Алар нравалык көз караштарга салыштырмалуу адамдын жүрүм-турумун бир кыйла деталдуу жана максаттуу түрдө аныктап турушат. Моралдык жүрүм-турумдун үлгүсүн сунуш кылып жана биздин жүрүм-турумубузду башкарып турган мына ушул касиети нормативдүүлүк деп аталат. Мына ошол нравалык көз караштар кандайдыр бир өлчөмдө биздин жүрүм-турумубузду башкарып турат. Конкреттүү түрдө айтканда, алар моралдык тандоо жүргүзүү учурунда адамды бир жүрүм-турумду карманууга түртсө, башка бирөөсүнөн баш тартууга ынандырат. Т.С. Лапина белгилегендей: "именно в предписании нормативность принимает непосредственно осязаемое и явное выражение повелений"³.

Турмуштук тажрыйбадан улам, тигил же бул учурларда кандайча иш тутуу керек, айланадагыларга карата жүрүм-турумдун кандай үлгүсүн, тибин кармануу керек деген маселеде адамдар көбүнчө "жүрүм-турумуну нравалуу болуп эсептелеби?" – деген суроону өз алдыларына коерун билебиз. Ошондуктан жүрүм-турумубузду нравалык көз караштан алып баалаганда жалпы кабыл алынган чен-өлчөмдөргө

кайчылаш келбегендей болуп түзүлүшүнө аракет кылабыз. Демек, нравалык баа да моралдык көрсөтмөлөр сыяктуу адамдардын жүрүм-турумунун маанилүү жөндөөчүсү болуп саналат. Бирок Т.С. Лапина баамдагандай: "В решении общей задачи регуляции предписание и оценка выполняют несколько различные функции. Предписание в первую очередь представляет перед человеком требуемый, желательный с точки зрения интересов класса (общества) образец поступка, принцип, линию поведения, а оценка в первую очередь служит делу социального контроля за нашим поведением"⁴.

Бирок, моралдык көрсөтмөлөрдүн моралдык баага салыштырмалуу биринчи ролдо экендигин (моралдык көрсөтмөлөр жүрүм-турумдун образын болжолдуу моделин алдын ала чийип жана түзүп тураарын эстөө зарыл) эске алуу менен бирге, коомдун мүчөлөрүнүн жүрүм-турумун жөнгө салуудагы моралдык баанын ролун адилетсиз баалоо же аны төмөндөтүү жаңылыштык болмок. Көпчүлүк же жеке адам ар бир учурда эле моралдык көрсөтмөлөрдү өз иш-аракетинде жетекчиликке ала беришпейт. Дагы бир ирет Т.С. Лапинанын сөзүнө кайрылсак: "В подобном случае человек нередко придерживается нравственно положительного поведения под влиянием предвидения осуждения или, наоборот, одобрения со стороны, например, педагога, коллектива, членов семьи, друзей. Тут именно предвидение оценки и ее последствий служит особенно сильным рычагом регулятивного воздействия на поведение, а повелительность предписаний отступает на второй план"⁵.

Моралдык нормалар, принциптер, идеалдар, ошондой эле адамдардын моралдык касиет жана сапаттары алардын жүрүм-турумунда, өз ара мамилелеринде иш жүзүнө ашат. Бул моралдын практикалык тарабын түзөт. Адам практикалык ишмердүүлүгү жана конкреттүү мамилелерде гана өзүнүн адеп-ахлактык маани-маңызын, гумандуу, эмгекчил, ак ниеттүү (же кара ниеттүү), адилеттүү (же кыянаттык), альтруизм (же эгоизм) сыяктуу моралдык сапаттарын көрсөтө алат.

Биз өзүбүздүн жүрүм-турумуубузда моралдык көрсөтмөлөргө, нравалык баанын чен-өлчөмдөрүнө гана түздөнүп, багыт катары тутунбайбыз. Себеби, адамдарга нравалык практика, айлана-чөйрөдөгүлөрдүн коллектив мүчөлөрүнүн, коллегалардын, тааныш адамдардын, достордун жүрүм-туруму, коомдо ошол кезде үстөмдүк кылган традициялар да күчтүү таасир этет. Натыйжада, "Нравственность регулирует поведение человека не только как сознание ("теория" о должном, достойном), но и как практика"⁶.

Ошентип, моралдын эки бөлүгү болгон - моралдык аң-сезим менен моралдык практика диалектикалык байланышта турушат. Алар бири-бирин шартташып жана толуктап турушат. Алардын ортосунда абсолюттуу шайкештик болбойт. Моралдык принциптердин, эреже жана нормалардын сакталышын коомдук ой-пикир жана адамдын өз абийири көзөмөлдөйт. Ал эми өздөштүрүлүп жана практика жүзүндө жүзөгө ашкан коомдук, моралдык талаптар адамдардын жеке ишенимдерине, көз караштарына айланат.

Жеке адам башкалардын ар-намысын сыйлагандыгы айланып келип эле ал өз ар-намысын сыйлагандыгы жана өз жүрүм-турумдарына карата болгон анын жоопкерчилиги катары бааласа болот. Моралдык көрсөтмөлөргө адам жаза тартып калуудан коркконунан улам гана баш ийбестен, өз ишеними, өз абийиринин чакырыгы боюнча, өз ыктыяры менен аң-сезимдүү берилгенде гана чындап моралдуу болот. Жүрүм-турумга моралдык баа берүүдө анын жыйынтыгы гана эмес, анын себеби жана аны козгогон аракет мотив да маанилүү болуп саналат. Моралдык жактан жакшы касиет катары жакшы ниеттин негизинде пайда болгон жана жакшы натыйжага ээ болгон жүрүм-турумду же мамилени эсептейбиз. Адам башкаларга жардам кылып жатып кандай максаттарды көздөгөнүнө жараша анын моралдык чыныгы баасын таразалай алабыз. Бул багытта В.А. Блюмкиндин сөзү бутага таамай тиет: "Нравственный человек - это бескорыстный человек, который не требует награды за добродетель и получает удовлетворение, прежде всего от самого выполнения

общественного долга и совершения добрых дел, а не от тех благ, которые за этим следует"⁷.

Өз алдына белгилүү бир максаттарды коюу жана өзүнүн иш-аракетин, жүрүм-турумун алдын-ала болжолдоо жөндөмү адамдын өзгөчөлүгүн аныктап турган касиет. Бул жерде адамдын ыктыяр эрки даана билинет. Марксизм белгилегендей: "Свобода воли означает не что иное, как способность принимать решения сознанием дела"⁸. Бирок, ыктыяр эркти ыгы жок эле абсолютташтыруу да жарабайт. Себеби, ойлогон нерсени турмушка ашыруу үчүн ыктыяр эрктин жалгыз өзү жетишсиздик кылат. Адамдын ыктыяр каалоосун жүзөгө ашырууга көмөк болуучу объективдүү шарттар да керек. Ал эми иштин жагдайын билип туруп тандоо ошол адамга, биринчиден, өзүнүн иш-аракетинин тууралыгына, актыгына болгон моралдык ишенимди берсе, экинчиден, анын активдүүлүгүн мобилизациялайт, үчүнчүдөн, анын иш-аракетинин ийгилиги болот. Моралдык тандоо жүргүзүү адамдын билими, анын социалдык өзгөчөлүктөрү жана психологиясы менен да шартталган. Адам канчалык билимдүү болсо, анын тандоосу да ошончолук туура чыгат. Ошол эле учурда адам өз жүрүм-турумунун жолун өзү тандап алган соц. анын натыйжасы үчүн болгон моралдык жоопкерчиликти да өзү тартат.

Моралдык фактордун ролу жана анын практикалык баалуулугу коомдук турмушубуздун бардык жактарында түрдүү көрүнүштөргө ээ. Мораль менен адамдын өндүрүш, үй-бүлөлүк, өз ара мамилелери жөнгө салынат. Адам-коом, адам-коллектив, адам-адам байланыштары болгон жерлердин баарында мораль сөзсүз бар. Ал эми моралдык баа берүүнү болсо жалгыз адамдын эле эмес, бүтүндөй коллективдин, коомдун, мамлекеттин иш-аракеттеринин бардык сфераларында колдонууга болот. Анткени, мораль коомдо адамдарга таасир этүүнүн чоң күчүнө ээ. Салттарда, үрп-адаттарда жана адамдын аң сезиминде бекем орногон коомдук ой-пикирдин талаптары көпчүлүк учурларда административдик закондордон күчтүүрөөк болуп келишкен.

Моралдын структурасына принциптер эле кирбейт. Алар менен бирге моралдын нормативдик мазмунун адамдардын мамилесин жөнгө салып туруучу жүрүм-турумдун жөнөкөй нормалары менен эрежелери да түзүшөт. Бирок, алар бир топ конкреттүү жана локалдуу мүнөзгө ээ. Алардын катарына сылыктыктын элементардуу эрежелерин да кошууга болот.

Этикет алды менен таптык, сословиелик жактан чектелген кубулуш катары пайда болгондугу маалым. Дворяндык этикеттин эрежелери сословиелер ортосундагы мамилеге, ошол мамиледеги нерархиялык көз карандылыкты сактоого шайкеш келгендей кылып жүрүм-турумду нормалаган. Ошол эрежелер дворяндардын сословиелик обочолонгондугун жана коомдун башка катмарларынын үстүнөн болгон алардын артыкчылыгын баса көрсөткөн.

К. Маркстын: "способ производства материальной жизни обуславливает социальный, политический и духовный процессы жизни вообще"⁹ – деген методологиялык жобосу этикетке да тиешелүү. Себеби, этикеттин пайда болуусу жана жашоосу материалдык тиричилик маданиятынын жетишкендиктери, тамак-ашка, кийим-кечекке болгон табигый муктаждыктарды канааттандыруу үчүн колдонулган каражаттардын пайда болушу менен да байланышкан.

Эгер адам ар бири өз алдынча милдеттерди аткарган көп сандаган бычак, кашык ж.б. идиштердин жардамы менен тамактанса, анда, ачкачылыкты канааттандыруунун бул формасы менен ыкмалары адамдын руханий маданиятынын өнүгүүсү менен эле эмес, материалдык маданияттын, өндүрүш маданиятынын белгилүү чөйрөсүндөгү өнүгүүсү менен да байланышта каралышы керек. К. Маркстын: "Голод есть голод, однако голод, который утоляется вареным мясом, поедаемым с помощью ножа и вилки, это иной голод, чем тот, при котором проглатывается сырое мясо с помощью рук, ногтей и зубов"¹⁰ – деген сөзү, адамзаттын руханий жана матери-

алдык маданиятынын диалектикасын даана чагылдырып турат.

Моралдык нормалар сыяктуу эле сыпайылык да индивид тарабынан бала кезден баштап тарбиянын таасири астында өздөштүрүлөт. Тарбиянын өзү бир максатты көздөгөн жана тарбиялануучунун жашоо-турмушу менен шартталган процесс. Карапайым элдин чөйрөсүндө деле бала тарбия алып, мораль деген түшүнүк менен таанышкан. Ал турмуштук жөнөкөй эле ыкмалар менен бирге адамдар ортосундагы мамилелердин моралдык принциптерин да, мамиле түзүүнүн элементардуу формалары менен эмгек ыктарын, табиятка болгон мамилени да өздөштүргөн. Бирок, аны тарбиялоонун системасына этикетти максаттуу түрдө окутуу жана өздөштүрүү кирген эмес. Ал эми дворян тегинен чыккан бала үчүн этикет жаш кезинен тартып эле окуп үйрөнүүнүн жана өздөштүрүүнүн милдеттүү предметине айланган. Себеби, "ак сөөктүк" жүрүм-турумдун талаптарын, муктаждыктарын канааттандыруу үчүн бүт шарттар болгон. Андан сырткары, ак сөөк коомунун закондорун, сыпайылык эрежелерин, этикетти окутуп үйрөткөн жана алардын аткарылышын көзөмөлдөгөн, байкоо салган, эскертип турган атайын адамдар болгон. Албетте, коомдун кеңири катмары мындай привилегиялар алыс турган.

Л.Н. Толстойдун ырастаганына ылайык, орус дворяндарынын чөйрөсүндө адамдын сословиелик, абалы "комильфо" деген француз идиомасы (өтмө мааниде колдонулуучу сөз же сөздөрдүн тизмеги) менен аныкталган. Ал бир эле учурда тиешелүү адамдын нравалык сапаттарынын негизги көрсөткүчү болуп да кызмат кылган. "Комильфо" сөзмө-сөз которгондо "как надо", "как следует" деген маанини туюнтат. Ал эми сөз ак сөөк этикети жөнүндө болуп жаткан соң бул термин сыпайы дегенди билдирип калган. Сыпайылык болсо Л.Б. Волченконун сөзү менен айтканда: "составляет совершенно необходимое условие, элементарную предпосылку полноценного сословного достоинства"¹¹.

Сөз кылып жаткан доордо жана коомдо этикет адеп-ахлак жана адепсиздик жөнүндөгү түшүнүктөр менен бекем чырмалышкандыктан, ал сословиелик ар-намыстын синоними болуп калган. Ошол учурдагы дворяндардын ар-намыс жөнүндөгү түшүнүгү болсо "как бы объемлет собой весь моральный кодекс светского феодала: утратить честь равно утратить жизнь (Шекспир)"¹².

Ошол эле учурда жүрүм-турумдун нравалык жагы кубулган түрдө, бурмаланган формада болгон. Себеби, этикеттин адамдын абийир-наркын сыйлоо талабы ошол адамдын тиешелүү сословиеге таандык болгондугу үчүн гана, жогоруда сөз болгондой дворяндык абийир-наркка ээ болушкан отө эле тар чөйрөнүн адамдарына карата иштеген.

Тагыраак айтканда, этикет эрежелери социалдык ээлеген орду боюнча өздөрүнөн жогору турган адамдарга карата же ак сөөк сословиенин ичинде гана иш жүзүнө ашкан. Ал эми "карапайым" эл менен болгон мамиледе этикет эрежелери колдонулган эмес. Төмөнкү сословиенин өкүлдөрүн кемсинтип, тоотпой, орой маанайда мамиле кылышкан. Мунун себебин XVIII к. англис жазуучусу Оливер Голдсмит: "Люди, выросшие в роскоши, видят жизнь только с одной стороны и, конечно, не могут судить о человеческой природе. Да, они способны описать церемонию праздника или бал, но эти люди, воспитанные среди мертвящего этикета, привыкшие видеть вокруг себя лишь почтительные улыбочки, как они могут притязать на знание человеческого сердца"¹³ - деп мүнөздөгөн.

Жыйынтыктап айтканда, дворяндык чөйрөдө этикет адамдар ортосундагы мамилелердин, карым-катнаштардын мазмунун билдирүү үчүн кызмат өтөгөн. Бирок, тилекке каршы, ал отө эле өз алдынчалуу мааниге ээ болуп, жүрүм-турумдун сырткы формасына ыгы жок эле көңүл бөлүнүп, көбүнчөсү, ашкере кооз тартып калган. Этикетке мазмунсуз, эч нерсени туюнтпаган белгилер топтолуп кеткен. Т.С. Лапина: "Этикет служил не только для выражения существа взаи-

моотношений людей, но и для сокрытия действительных побуждений, убеждений, симпатий и антипатий, настроений, позиций людей"¹⁴ – деп белгилейт.

Алсак, сылыктык нормалары менен эрежелери дворяндык этикет пайда болгонго чейин көп кылымдар башта пайда болгон. Алар маданияттын өнүгүүсүнө жараша моралдын сырткы көрүнүшүн туюнткан. Башкача айтканда, адамдардын бири-бирине болгон моралдык оң мамилелеринин нормасы катары калыптанган.

Сабырдуулук менен токтоолук дайыма сылык жүрүм-турумдун негизи катары кабыл алынып келген. Байыркы грек философтору адамдарды сабырдуулук менен токтоолукка изги тарбиянын мыкты көрүнүшү катары үйрөтүшкөн. Мисалы, Эпикурдун ою боюнча, дүйнөдөгү эң улуу ыракаттар адамдардын сабырдуулугу менен токтоо жүрүүсүнөн улам гана жаралат. Ыракатты Эпикур жыргалчылыктын критерийи деп эсептеп, адам жаман-жакшыны ылгабай, ар кандай эле ыракатка бата берүүгө тийиш эмес, жүрүм-турумду акыл эс менен башкарганга гана адам чыныгы ыракат алат. Лукреций айтмакчы, адамдын бардык жакшы касиеттери акыл-эстүүлүктүн натыйжасы акыл-эстүүлүк, адептүүлүк, адилеттүүлүк менен жашабай туруп, жагымдуу жашоого болбойт, тескерисинче, жагымдуу жашабай туруп, акыл-эстүү, адептүү жана адилеттүү жашоого да болбойт.

Ал эми Аристотелден адамдар бири-бирибизди эмне үчүн сүйөбүз деген адамдардын түбөлүк кызыгуусун жараткан суроого жооп табууга болот. Ал минтип жазат: «Любить, значит желать кому-нибудь того, что считаешь благом, ради него, а не ради самого себя, стараться по мере сил доставлять ему эти блага».¹⁵

Көп учурда этикет ак сөөктөрдүн энчиси, жасалмалуулук жана эки жүздүүлүк катары каралып келген. Андай көз караштан азыр да толук арылып кеткен жокпуз. "Салондук" этикетке карап эле этикетти турмуштан алыс турган кубулуш катары бир жактуу баалоо туура эмес. Себеби ал ак сарайдын элине мүнөзүнө жараша мээсиздиги

өз формалары болбогон дегендей таасир калтырышы мүмкүн. Андай пикир чындыкка коошпойт. Анткени, карапайым элдин катмарында да этикет эрежелери илгертен жашап келет. Бирок, ал эрежелерди этикет деп аташпаса да, манералар жылмакайланбаса да, бир чөйрөдө кабыл алынган жүрүм-турумдун эрежелерин муундан-муунга өткөрүү сакталып келген. Ал эми башынан тартып таптык-сословиелик мазмун менен чектелген кубулуш катары пайда болгон себептүү этикет башкаруучу чөйрөнүн мүчөлөрүнүн ар кадамын, ар бир кыймылын кылдат тескеп, бийлик менен байлыктын атрибуту катары саналып жүрүп отурган. Демек, "салондук" же ак сөөктүк этикет менен элдик этикеттин айырмасы - эгер карапайым элдин арасында ал эрежелер кадимки, табигый мүнөздө болсо, ак сөөктөрдүн чөйрөсүндө ал көбүнчө кылдат жана жасалма да мүнөзгө ээ болгон.

Демек, этикеттин өзү эмес, тескерисинче, аны ошол деңгээлге жеткирген адамдардын тобу турмуштан алыс болушкан деп айтсак туура болот. Өз пикирибизди бекемдеп К. Маркстын: "Разум существовал всегда, только не всегда в разумной форме"¹⁶ – деген сөзүн айтмакчыбыз.

Албетте, мурунку өнүгүү практикасында адамзат тарабынан иштелип чыккан асыл-нарктарды сактоо менен аларды жаңы бийиктиктерге көтөрүү, анчалык маңыздуу эместерин, туруксуздарын, убактылууларын турмуштан сууруп салуу маданияттын өнүгүү өзгөчөлүгүн түзүп турган. Ал кийинки муундарга прогресстин рационалдуу үрөнүн, адамзат акылынын мыкты үлгүлөрүн, адамдар ортосундагы мамиленин гумандуу нормаларын жеткирет. Ошондуктан дворян этикети коомдук турмуштан сүрүлгөнү менен сылыктыктын, сыпаалыктын адамдардын мамилесин жеңилдетип, анын моралдык жагын бекемдеп турган универсалдуу, жалпы таанылган нормалары сакталып келет. Мезгилдин өтүшү менен алар адам мамилелеринин формаларын жөндөөнүн жалпы эрежелеринен болуп калды. Тагыраак айтканда, этикеттин пайда болуусун адамзат

маданиятынын өзгөчө бир жетишкендиги катары баалоо керек. Себеби этикет конкреттүү тарыхый кубулуш. Ал өзгөрүп туруучу касиетке ээ. Ар бир коомдук-экономикалык формация, ар бир доор өзүнө мүнөздүү болгон жүрүм-турумдун тибине, норма жана эрежелердин системасына, көркөмдүк жана одоолук жөнүндөгү өз түшүнүктөрүнө ээ болуп келген.

Азыр демократиялуу этикет учурдун чындыгы болуп калды. Атап айтканда, азыркы мезгилдин этикети церемониясы аз, жөнөкөй жана демократиялуу. Ошондуктан, бүгүнкү учурдун этикети Людовик XIXнун мезгилиндеги сыпайыгерчиликтен тар түшүнүлүп жүрчү "салондук" этикеттен олуттуу айырмаланып турат. Бирок ошого карабастан ал адамдарга дифференциялуу мамиле жасоону алдын ала караштырат. Этикет көбүнчө "улуу - кичүү - тең" деген сыяктуу биосоциалдык статустар боюнча айырмаланып турушкан адамдарды жакындатууга, алардын өз-ара түшүнүүсүнө жана өз ара сыйлашуусуна жетишүүгө ылайыкташкан. Азыр этикет эң оболу мамилелешүүнүн, алака түзүп жаткан адамдардын ортосундагы мамилени жөндөөнүн каражаты болуп калды. Академик Д. С. Лихачев: "В основе всех хороших манер лежит одна забота - забота о том, чтобы человек не мешал человеку, чтобы все вместе чувствовали бы себя хорошо"¹⁷ - деп жазат.

Турмуш этикет эрежелеринен татаал болгондуктан, ыктымал күтүлгөн бүт кырдаалдарды алдын-ала иреттөө кыйын. Ошондуктан бүгүнкү учурда этикеттик эрежелерди жөн гана жаттап алуу эмес, этикеттин "духун", анын маңызын жана маанисин түшүнүү пайдалуу. Башкача айтканда учурдун этикетинин негизги принциптерин өздөштүрүү зарыл.

Б.В. Бушелева адамдар өткөн бир мезгилдерде дүйнө үч киттин үстүндө тургандыгы үчүн бекем деп ишенишсе, этикеттин мына ошондой төрт кити бар деп жазат¹⁸. Бул автордун образдуу салыштыруусун башкача айта турган болсок, азыркы этикет төрт негизги принципке таянат. Алар: гума-

низм, аракеттердин максаттуулугу, жүрүм-турумдун эстетикалык көркөмдүгү, элдик үрп-адаттар жана салт-санаалар.

Азыр этикеттин негизги принциптеринин эң башкысы болуп гуманизм, адамгерчилик принциби эсептелгендиги беркинен эмес. Анткени, адамдын адамга карата нравалуу мамилеси учурдагы этикеттин өзөгү, чен-өлчөмү, башкы негизи болуп саналат. Ушул эрежелер аркылуу бир катар моралдык сапаттар, талаптар жүзөгө ашат. Алардын эң башкысы болуп сылыктык жана башка адамга жакшылык каалоо эсептелет.

Этикеттин башкы милдети – сылыктыкты сактоо. Ал эми сылыктык дегендин өзү философиялык түшүнүк. "Этика" боюнча сөздүк моралдык ажайып бул кубулушка: "моральное качество, характеризующее поведение человека, для которого уважение к людям стало повседневной нормой поведения и привычным способом обращения с окружающими. Вежливость элементарное требование этикета; она включает: внимательность, внешнее проявление доброжелательности ко всем, готовности оказать услугу каждому, кто в этом нуждается, деликатность, такт."¹⁹ – деп аныктама берет. Демек, адамдарга кайрымдуулук менен мамиле жасоо учурдагы этикеттин эң башкы моралдык негизи. Эгер биз сылыктыктын "арткы бетин" көрө алганыбызда, анда сөзсүз түрдө ошол "арткы беттен" ар-намыс дегенди окумакпыз. Себеби, сылыктык - башка адамга урмат көрсөтүүнүн формасы болсо, анда, урмат көрсөтүү өзүнөн өзү эле инсандын ар-намысына шек келтирбөөнү талап кылат. В.А. Блюмкин белгилегендей: "...хотя люди весьма различаются по своим потребностям и способностям, по своим заслугам перед обществом, чести и славе, они не должны отличаться по такой ценностной характеристике, как человеческое достоинство, присущее в равной степени каждому) представителю рода человеческого"²⁰. Демек, ар бир адам өзүнө карата башка адамдар дурус мамиле жасашын, биринчи кезекте аны адам деп таанышын каалайт. Ал эми адеп-ахлак түшүнүктөрүнүн бири – сылыктык дал ушундай мамилеге кызмат кылат.

Этикет тарыхый кубулуш катары ар бир коомдо, жалпысынан алганда кичүүнү ызатта, улууну урматта, айланадагы адамдарга кайрымдуу бол, башкаларды капа кылба, кордобо, уяттуу бол сыяктуу моралдык нормалардын сакталышын камсыз кылып турган жүрүм-турум эрежелеринин, руксат берилген же жол берилбеген жосундардын системасы катары акырындык менен өнүгүп жүрүп отурган. Ушул жагынан алганда этикет менен этика айкалыша түшөт. Атайын сөздүктөрдө этика сөзүнүн экинчи маанисин "система норм нравственного поведения человека, какого-либо класса, общественной или профессиональной группы" катары аныктап жүрүшкөндүгүн ушул себеп менен түшүндүрүүгө болот.

Албетте, этикеттин бардык эле эрежелерин мораль менен байланышта карабаш керек. Себеби, этикет эрежелерин моралдык нормалар, принциптер жана талаптар менен барабар коюу бир чети жаңылыштык. Анткени алардын ортосунда дайым эле түздөн-түз байланыш болбойт. Экөөнүн аралыгында ар дайым дистанция сакталат. Себеби, этикет нормаларын моралдык нормаларга карата "сырт" деп бааласак болот. Тагыраак айтканда, моралдык талаптар турмуштун ар түрдүү учурлары үчүн ылайыкташкан конкреттүү сунуштарды өз ичине камтыбайт. Алар адамдын рухий дүйнөсүн калыптандырууга арналгандыктан улам стратегиялык мааниге ээ. Ал эми этикет эрежелери болсо өтө эле конкреттүү болушат жана мамиленин сырткы формаларын жөнгө салууга көбүрөөк багытталат. Этикет күн мурун макулдашылган шарт жана кырдаалдарда өзүн кандай алып-жүрүү керектиги тууралуу практикалык сунуштарды берет.

Сөз болуп жаткан маселеде бир жагдайды эске алуу керек. Этикетте каралган бут эрежелерди сактап, бирок, ошол эле кезде адамдын адеп-ахлагы төмөн бойдон калышы да ыктымал. Сылыктыктын сырткы формаларын сактоого жамынып алып, адам өзүнүн чыныгы эгоисттик турпатын, маанимаңызын жашырышы мүмкүн. Дал ушундай анткор сылыктык

кездешкен учурларда этикет мораль менен дал келбей калат. Чыныгы жүздү жашыруу анчалык ишеничтүү келбегендиктен, ошол "бет каптын" артында турган адамдын нукура жүзүн бөлөк адамдар бат эле таанып, билип коюшат. Бирок, андай жасалма сылыктык белгилүү бир мөөнөткө чейин айланадагы адамдарды адашууга алып келүүсү мүмкүн.

Сылыктык адамдын тубаса сапаты эмес. Бул касиетке айлана-чөйрөнүн көрсөткөн үлгүсүнүн таасиринин аркасында, ошондой эле тарбиянын, окуп үйрөнүүнүн, тынымсыз аракеттенүүнүн натыйжасында, коомдо аралашып жашап гана ээ болосуң. Демек, этикет эрежелерин өздөштүрүү да пассивдүү акт эмес. Ал да адамдын активдүүлүгүн талап кылат. Бирок, моралда мотив менен тандоо иш-аракеттин негизин түзө турган болсо, этикет эрежелерин билүү жана аткаруу гана керек. Бул – этикет менен моралдын ортосундагы дагы бир айырмачылык.

Тигил же бул эреже менен манералардын түпкү негизинде жаткан жүрүм-турум мотивдери өз көлөмү боюнча бир кыйла жалпы же азыраак жалпы болушу ыктымал. Ошол мотивдердин айрымдары адамдын жүрүм-турумун турмуштун бардык учурларында аныктап турушса, башкалары адам мамилеринин кайсыл бир локалдуу чөйрөлөрүндө же болбосо жалгыз-жарым, жорук-жосундарында түрткү болуучу стимулдардан болушат. Биринчи топко кирген мотивдер жалпылык касиетке ээ болгондуктан улам жүрүм-турумдун конкреттүү формаларын аныкташпайт, ошондой эле аларды чечмелеп отурбайт. Алар качан жана кайда болбосун моралдын нормаларына ылайык иш тут, адамдын абийир жана ар-намысын бийик карма деген талап катары берилет.

Этикеттин экинчи принциби – аракеттердин максатка ылайык болуусу. Бул принципке негизденип, учурдагы этикет эч качан аракеттердин бир жактуу болушун талап кылбайт. Мурунку доордогудай "дал ушундай гана аракеттенгин" дебейт. Ушул өңүттөн алганда азыркы кездеги этикет догмалуу эмес. Башкача айтканда, ал стандарттык эмес кырдаалдарда

тандоо жана чыгармачыл мамиле кылууга мүмкүндүк берет. Учурда дипломатиялык протоколдун нормалары гана абсолютуу таланттуулугу менен айырмаланат. Ал эми башка учурларда кырдаал же жүйөлүү себеп талап кылса этикет нормаларын өзгөртүүгө мүмкүнчүлүк бар.

Этикеттин кеңири тараган эрежелери адамдардын тазалыкка, тыкандыкка, аракеттин максатка ылайыктуу болушуна болгон эң зарыл керектөөсүнө кызмат өтөйт. Этикет эрежелерин карманып жана аткарып жатып, бир эле учурда моралдын адамдын абийир-наркын сыйла, урматта деген сыяктуу талаптарын аткаргандыгынан улам да этикет социалдык-практикалык мааниге ээ. Айтылган пикирибизге далил иретинде коллективдеги нравалык-психологиялык атмосферанын зор мааниге ээ экендиги жөнүндө жазылып жүргөн ой-пикирлердин бирөөсүн мисал келтирсек болот. Алсак, социологиялык изилдөөлөр боюнча коллективдеги мамиленин бузулушу, айланып келип эле алардын жумуш убактысынын 15% кайым айтышууга сарпталуусу менен аяктайт. Ал эми эмгек коллективдериндеги болуп өткөн конфликттердин 80% чамасы адамдардын бири-бирин түшүнбөгөндүгүнөн, башка адамдын ордуна өзүн коюп көрбөгөндүктөн келип чыгат.

Демек, этикет эрежелеринин дагы бир өзгөчөлүгү – ошол эрежелердин утилитардуулугу, башкача айтканда, эң оболу практикалык пайда менен шайкеш келүүсү эсептелет. Честерфильд баамдап жазгандай: "Хорошие манеры располагают людей в твою пользу, привлекают их к тебе и вселяют в них желание полюбить тебя. Какого бы ты сам ни был мнения о своих, достоинствах, не выставляй их напоказ в обществе. Если это подлинные достоинства, люди о них неминуемо узнают и без тебя и тебе это гораздо выгоднее"²¹.

Эгер саресеп салсак, этикеттин көпчүлүк эрежелери эстетиканын талаптары менен танапташ. Буга байланыштуу Н.Л. Костиков жүрүм-турумдун эстетикасынын негизин этикет түзүп турат деген пикирди айткандыгын кошумчалап кетели. Ал этикетти эстетикет деп атап керек деген авторлор

менен толук макул экендигин билдирет, анткени, этикет мааниси боюнча этикалык болсо, реалдуу табияты боюнча эстетикалык феномен²².

Ушул себептерден учурдагы этикет жүрүм-турумдун формасы менен мазмунунун биримдигине жетишүүнү талап кылат. Башкача айтканда, адамдарга болгон жакшы мамиле көркөм формага ээ болушу зарыл. Антпеген учурда жакшы ниетти көздөгөн жүрүм-турум деле жагымсыз болуп көрүнүшү ыктымал жана өзүнүн чыныгы нравалык асыл маанисинен ажырап кылышы мүмкүн. Г.М. Кондакованын моралдык жана эстетикалык сезимдердин өз ара катышына байланыштуу: "Эстетическое чувство без нравственного содержания теряет свою общественную значимость и может даже приобрести антиобщественный характер (некоторый снобизм и пр.). Точно так же нравственные чувства, не сопровождаемые эстетическими переживаниями, теряют свою привлекательность"²³ – деп айткан пикири биздин жогорудагы оюбузду айкын далилдейт.

Н.А. Костиков адамдардын жүрүм-турумундагы эстетикага караганда этиканын аныктоочу функцияны аткаруусун алардын адамзат турмушундагы айырмачылыгынан улам деп эсептейт. Окумуштуу коомдо иштелип чыккан моралдык нормаларды сактабай туруп, эстетикалык тарап түк жашай алмак эмес деген пикирди айтат. Ал чындыгында эле, эгер ата-эне өз балдары жөнүндө, ал эми балдары ата-энеси жөнүндө кам көрүшпөсө, же болбосо уурулук, оройлук жаман жорук эмес эле жакшы жосун катары урматталганда эмне болот эле деген суроолорду коет²⁴. Албетте, биз жүрүм-турумдун эстетикалык маанисин четке какканыбыз жок. Б.В. Бушелева белгилегендей: "Нельзя представлять дело так, будто эстетическое, словно одежда, натягивается на нравственное. Нередко мы оцениваем с эстетических позиций именно содержание поступков и повеление"²⁵.

Азыркы этикеттин төртүнчү принциби - элдик үрп-адаттар менен каада-салттар. Өз маңызы боюнча этикет

эрежелери традициялуу келишет. Алар коомдук мамилелердин тарыхын тажрыйбасын чагылдырып турушат. Этикеттин көпчүлүк нормалары илгери калыптанган жана адамдардын биргелешкен иш-аракеттеринин практикасында муундан-муунга өтүп келе жатат. Айрымдары өздөрүнүн алгачкы маани-мазмунун жоготуп, айрымдары жаңы шарттарга жана кырлаалдарга ыңгайлашып, конкреттүү мазмун менен толукталып келет.

Эске алып кое турган бир жагдай бар. Этикет тарыхый кубулуш экендигине карабастан, салыштырмалуу өз алдынчалуу келет. Ал, биринчиден, жүрүм-турум эрежелеринин белгилүү бир деңгээлдеги туруктуулугунан көрүнөт. Жүрүм-турум эрежелери ар күн сайын эле өзгөрө бербейт. Алар социалдык мамилелердин өзгөрүүсүн автоматтык түрдө ээрчип кетпейт. Адамдар ортосундагы мамиледе мезгилдин өтүшү, социалдык кырдаалдын өзгөрүүсү менен деле өз маанисин сактап калган абсолюттуу, өзгөргүс; ашып эле кеткенде аз гана өзгөргөн нормалар бар.

Этикеттин өз алдынча экендиги, экинчиден, өткөн коомдордогу прогрессивдүү, гумандуу, принциптерди сап тутуп учук улап келе жатышынан да байкалат. Ата-энелерге, улуу адамдарга, аялзатына сый-урмат көрсөтүү сыяктуу жүрүм-турумдун традициялары биздин доорго жетип, учурдун шарттарына органикалык жуурулушуп кетти.

Үчүнчүдөн, этикеттин айланып келип эле анын өзүн жараткан шарт жана ааламдарга, коллектив менен коомго таасирин тийгизиши анын өз алдынчалыкка ээ экендигинен дагы бир ирет кабар берип турат.

Азыр этикет эрежелерин билүү тарбиялуу, маданияттуу, нарктуу адамдын зарыл атрибуту. Бирок, этикет эрежелерин жана принциптерин билип коюу эле жетиштүүбү? Этикет эрежелерин билүү зарыл нерсе, бирок маданияттуулуктун жетишээрлик шарты эмес. Себеби, этикет эрежелерин жөн гана жаттап койгондон майнап чыкпайт.

Жогорудагы пикир этикет эрежелери моралга салыштырмалуу ойлонууну өзгөчө талап кылат.

айткан сөзүбүзгө карата кайчы пикир катары бааланбаш керек. Себеби, адам баласынын жаныбарлардан айырмаланган негизги касиети – бир нерсени жасаардан алдын болочок иш-аракетине ой калчап көргөндүгү. Адам айрым бир учурларда терең ойлонууга дуушар болсо, башка бир учурларда салыштырмалуу азыраак ойлонуусу мүмкүн. Бирок эч качан ал ойлонбостон жашай албайт. Демек, темабызга тиешелүү айта турган болсок "в выборе правил этикета ему приходится думать значительно меньше, чем в выборе более сложных решений моральных ситуаций и конфликтов"²⁶.

Демек, этикет эрежелерин билүү, аларды турмушта өздөштүрүү жана өнөкөт адатка айлантуу - "жасалма эмес" жүрүм-туруму менен өзгөчөлөнгөн тарбиялуу адам үчүн зарыл "этикеттин тепкичтери" болуп саналат. Албетте, сөз болуп жаткан маселеде В.Х. Бгажноковдун: "Этикет – двуединый феномен. Одной своей стороной он укоренен и органически связан с моральными нормами и ценностями, другой – проявляется в эмпирически наблюдаемых формах поведения. Между этими двумя "выходами" существует те переменные (пол, возраст, статус и т.п.), с учетом которых происходит преобразование исходных принципов в конкретный текст. Действие механизма такого преобразования основано на владении техникой общения, представленной в виде знаний, умений, навыков"²⁷ – деген пикирин мисал келтирүү орундуу болот.

Турмушубуздун бүгүнкү деңгээлинде этикет демократиялаштырылды. Ал мамиле, жүрүм-турум маданиятынын энчисине айланды десек болот. Ошол себептүү этикетти барк албагандык айрым убактарда бир эле элементардуу тарбиянын жоктугунун же түркөйлүктүн эмес, башка адамдын ар-намысын, мүдөөлөрүн, эстетикалык табитин жана моралдык сезимин этибарга албай койгон олуттуу эгонизмдин да натыйжасы болуп саналат. Сылыктыктын артында тарбия тургандыгын, сылыктык интеллигенттүүлүк жана интеллектуалдуулукту, башка адамга болгон жөн гана жакшы мамилени талап кыла тургандыгын белгилегенибиз абзел.

Корутундулап айтканда, жүрүм-турум маданиятына, адамдар менен сыпаа, чын дилден мамиле жасоого этикеттин айрым гана норма жана эрежелерин жөн салды өздөштүрүү менен жетишпестен, бүткүл адамзат маданиятын өздөштүрүү, ошондой эле интеллектти өнүктүрүү менен гана жетишүүгө мүмкүн. Анткени, сылыктык өз ичине адам мамилелеринин бардык жактарын камтый албайт. Ал бар болгону жүрүм-турум маданияты деп аталган бир кыйла татаал кубулуштун бир бөлүгүн түзөт. Жогоруда белгилегендей, моралдык негизи болбой туруп, моралдык принциптерге таянбай туруп сылыктык эки жүздүүлүктүн, кылыктануунун кейпин кийет. Чыныгы адептүүлүк менен болгон олуттуу, тыгыз байланыш сылыктыкка өзгөчө көркөмдүк менен кынтыксыздык берет. Жүрүм-турум маданияты дал ошол мораль менен сылыктыктын синтези болуп эсептелет.

Жалпылап айтканда, азыркы кездеги этикеттин маңызын жана негизин тиешелүү адамдын бийик адеп маданияты түзүп турат. Башкача айтканда, И. Канттын: "всегда относится к человеку как к цели и никогда только как к средству"²⁸ - деген белгилүү императивин ар бир адамдын аткара билүүсү зарыл. Анткени "назначение этикета в том и состоит, чтобы высшая роскошь человеческой жизни общению людей приносило им радость, делало их лучше, обогащало эстетически и нравственно, помогало им духовно и интеллектуально расти"²⁹.

Этикет – маданияттын маанилүү бөлүгү жана адамзат тарабынан түзүлгөн нарк-дөөлөттөрдүн орчундуусу. Ал өз ичине жүрүм-турумдун сылыктык, өз ара сыйлашуу, көтөрүмдүүлүк, кылдаттык жана гуманизм сыяктуу жалпы адамзаттык баалуулуктарын камтып турат.

¹ Кондакова Г.М. Нравственные и эстетические чувства как выражение общественных потребностей // Моральное сознание: элементы, формы, особенности. – М.: Изд-во МГУ. 1974. 83-б.

² Волченко Л.Б. Нравственность и этикет. – М.: Знание, 1976. 36-37-б.

³ Лапина Т.С. Мораль как социальный регулятор поведения личности. – М.: Знание, 1974. 11-б.

⁴ Ошондо, 18-б.

⁵ Ошондо, 22-23-б.

⁶ Ошондо, 23-б.

⁷ Блюмкин В.Л. Мир моральных ценностей. – М.: Знание, 1981. 43-б.

⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т.20. 116-б.

⁹ Ошондо, Т.12. 718-б.

¹⁰ Ошондо, Т.13. 7-б.

¹¹ Волченко Л.Б. Культура поведения, этикет, мораль. – М.: Знание. 1982. 6-б.

¹² Ошондо, 8-б.

¹³ Будьте добры. – Свердловск, 1985. 46-б.

¹⁴ Лапина Т.С. Мораль как социальный регулятор поведения личности. – М.: Знание, 1974. 60-б. Будьте добры. – Свердловск, 1985. 46-б.

¹⁵ Ошондо, 60-б.

¹⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т.1. 380-б.

¹⁷ Лихачев Д.С. Письма о добром и прекрасном. – М.: Дет. лит., 1989. 57-б.

¹⁸ Бушелева Б.В. Этикет от «А» до «Я». – Хабаровск, 1987, 27-б.

¹⁹ Словарь по этике. – М.: Политиздат, 1989. 37-б.

²⁰ Блюмкин В.А. Мир моральных ценностей. – 29-б.

²¹ Честерфильд. Письма к сыну. – М.: Наука, 1978. 43-44-б.

²² Костиков Н.А. Эстетика быта и поведения. – М.: Знание, 1989, 34-б.

²³ Кондакова Г.М. Нравственные и эстетические чувства как выражение общественных потребностей // Моральное сознание: элементы, формы, особенности. 85-б.

²⁴ Костиков Н.А. Эстетика быта и поведения. 34-б.

²⁵ Бушелева Б.В. Этикет от «А» до «Я». 26-б.

²⁶ Волченко Л.Б. Нравственность и этикет. – М.: Знание, 1976, 41-б.

²⁷ Бгажноков Б.Х. Очерки этнографии общения адыгов. – Нальчик. 1988. 181-б.

²⁸ Кант И. Соч. в 6-ти т. Т.4. ч. 1. – М.: «Мысль», 1965, 270-б.

²⁹ Волченко Л.Б. Нравственность и этикет. – М.: Знание, 1976. 27-б.

Глава II. Этикеттин этнофилософиялык маңызы

Тарыхта өткөнгө жүгүнүү да, аны жерип, кашая тануу да илгертен боло жүргөн жосун. Бирок канткенде да, анда мындай бир айныгыс мыйзам ченемдүүлүк ар убак өзүнө өктөмдүк менен жол ачып жүрүп турган: эртеги тарыхты эстөөнүн мааниси эл турмушу менен жер тагдырынын чечүүчү учурларында мурда болуп көрбөгөндөй курчуп турган. Н.А. Бердяевдин: "На исторических перевалах, в эпоху кризисов и катастроф приходится серьезно задумываться над движениями исторической судьбы народов и культур"¹ - деп белгилегени бутага таамай тиет.

Өткөнгө астейдил мамиле кылуунун мааниси ушул тапта "тарыхый ашуудан" өтүп жаткан Кыргыз Республикасы үчүн ашкере сезилип турган учур. Бул процесс глобалдык кризис менен улуттук маданий нарк-дөөлөттөрдү жок кылып алуу коркунучу түзүлгөн шарттарда жүрүп жаткандыгын белгилей кетели. Анткени, өткөн муундардын өнөгөлүү тарыхый мурасынан сабак албай, аң-сезимибизди алар калтырган акыл-ой казнасы менен байытпай туруп, биз бүгүнкү кыйчалыш турмушубузду ойдогудай оңдоп куралбайбыз. Себеби: "не в политике и не в экономике, а в культуре осуществляются цели общества"².

Ушул пикирге негизденип алдыдагы изилдөөдө кыргыз маданиятынын ажырагыс бир бөлүгү – кыргыз этноэтикети жөнүндө сөз болот. Анын негиздерине токтолуу максатында бул кубулушту күндөлүк этикет философиясы, окказионалдык этикет философиясы деген параграфтарга ажыратып алдык.

§ 1. Күндөлүк этикет философиясы

Этикетти изилдеген адистер жүрүм-турумдун ритуалдашуу даражасына ылайык этикеттик кырдаалдардын: күндөлүк, окказионалдык, майрамдык, церемониал деген негизги типтерин ажыратып жүрүшөт.

Күндөлүк этикет – жүрүм-турумдун стилин тандоо учурунда түрдүү варианттарга жол берген этикеттик кырдаалдын анча катаал эмес түрү. Күндөлүк мүнөздөгү этикеттик кырдаалдардын катарына таанышуу, жолугушуу, маектешүү, коштошуу, дасторкон үстүндө тамактануу ж.б. кирет. Күндөлүк мамиледе мезгил менен алака болуп жаткан жер да өзгөчө мааниге ээ. Кырдаалдардын тизмеги анча көп болбогону менен алар көптөгөн мүнөздөмөлөргө жараша (жаш курак, социалдык даража, тааныштык, шарт-жагдай ж.б.) түр өзгөртүп тургандыктан ар бири кайталангыс мүнөзгө ээ.

Бул параграфта кыргыз элинин үй-бүлө ичиндеги мамилеси, улуу менен кичүүнүн байланышы иликтенет. Себеби, ушул маселелер бардык элдердин турмушунда күн сайын кайталанган этикеттик кырдаал болуп саналат.

Ар кандай коом үй-бүлөдөн куралат. Үй-бүлө – коомдук социалдык структурасынын өзгөчө ячейкасы. Конфуцийдин сөзү менен айтканда ал "кичинекей мамлекет". Үй-бүлөдө түзүлгөн ички атмосфера адамдын аң-сезиминде адеп-ахлак жөнүндөгү түшүнүктөрдүн калыптануусунда зор өбөлгө болот. Ошол эле учурда үй-бүлөдөгү ички атмосфера коомдогу үстөмдүк ролго ээ болгон жүрүм-турум эрежелерине, моралдык түшүнүктөрүнө байланыштуу.

Инсандын нравалык жактан калыптануусу көптөгөн факторлордун таасири астында болуп өтөт. Бирок тарбиялык планда алып караганда үй-бүлөдөгү ички мамиле, анын нравалык-эмоционалдык жагы, ата-энелердин үлгүсү алардын педагогикалык маданиятынын деңгээли да маанилүү. Нравалык жактан калыптанууда маанилүү болуп саналган жогорку факторлор кыргыз элинде да чоң мааниге ээ. Айтылган сөзүбүздү ынанымдуу мисалдар менен далилдегиз келет. Кыргыз элинде үйдүн ээси эркек болгон. Анын айткан сөзү калган үй-бүлө мүчөлөрү үчүн эки кайталанбаган.

Кыргыз элинин этикети жөнүндө сөздү боз үйдөн баштоо абзел. Анткени, «үй» деген түшүнүккө таандык башкы түшүнүктөр: үй-бүлөлүк очок, үй-бүлөлүк чарба, муундар ортосундагы байланыш, негизги турмуштук баалуулуктарды өздөштүрүү ж.б. кыргыз элинде дал ушул боз үй менен ассоциацияланат. Боз үй ал тек жөн гана турак-жай эмес, ааламдын микромоделин туюнткан символикалык түшүнүк. Бул пикирдин аныктыгын бир катар мисалдар бекемдей алат. Мисалы, боз үйдүн эң маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири - анын ички мейкиндигинин рационалдуу жана максатка ылайык келе тургандай уюштурулгандыгы. Боз үйдүн интерьерин пландаштыруу архитектуралык көркөм бир бүтүндүктү түзүп турганы менен ал шарттуу түрдө функционалдык зоналарга так бөлүнгөн. Кыргыз элинде боз үйдүн мейкиндиги оң-сол, демек, ага ылайык эр-аял; төр жана тең жарым улага деген семантикалык секторлорго бөлүнөт. Андан сырткары, боз үйдүн семантикалык борбору болуп очок жана чаңырак эсептелинет. Көбүнчө ушул семантикалык мааниге ээ болушкан очок, төр, босого менен универсалдык мүнөзгө ээ болгон нормалардын татаал комплекси байланышкан. Ички мейкиндикти жогоркудай уюштуруу кыргыз боз үйүнүн түзүлүшүнө гана мүнөздүү болбостон, көчмөн турак-жайдын түрк, монгол элдерине тиешелүү болгон түрлөрүндө да универсалдуу экендиги белгилүү. Боз үйдөгү сакралдуу, сыйлуу орун болуп төр, сыйлуу эмес (этикеттик планда деле) орун катары эшиктин жанындагы жай - улага саналат. Демейде төргө үйдүн ээси, башчысы - эркек отурган. Анын орду үй-бүлөдө эркектин, атанын бийлигинин, үй-бүлөнүн патриархалдык негиздеринин символу катары каралууга тийиш. Ал эмес атасы жок мезгилдерде да анын ордун үй-бүлө мүчөлөрүнүн эч кимиси ээлеген эмес. Мындай эрежелер байыркы Индия коомунда да сакталгандыгын "Ману закондору" кабарлап турат.

Бул коомго өтө мүнөздүү болгон салттуу эреже. Ал эми үй ээсинин аялы анын сол колу жактан орун алган. Келиндин

орду катары эшиктин жанындагы мейкиндик, анан албетте, сол тарап эсептелген. Өзгөчө учурларда болсо төрдөн жашы улуу же социалдык бедели жогору турган адам же конок адам орун алган.

"Манас" эпосунда Каныкей дал ушул милдеттерди так аткарган аялзаты. Мисалы: Манас кырк чоросу менен келип аттан түшкөнү калганда кол алдында кызмат кылган кыз-келиндердин кызматынан пайдаланбай, күйөсүнө өзү кызмат кылышы Каныкейдин Манаска болгон чоң урматынын айгинеси. Кыргыз аялдарынын бардык асыл сапаттары "Манас" эпосунда Каныкей аркылуу чагылдырылган.

А. Салиев жазмакчы: «Вообще «Манасу» (как и всем киргизским эпосам) присуще возвеличение женщины. В нем есть целая галерея женских образов, ставших для киргиза объектами безусловного преклонения: Айчурек, Чирды, Сайкал, Агеркеч, Калиман. В Каныкей же этот культ достигает своего апогея. Она выступает как символ высшей человечности, и по ее отношению к окружающим узнаются их качества. В ней воспето все сильное в женщине»³. Мындай факттарды дээрлик көпчүлүк эпикалык чыгармалардагы аялдардын образдарынан жолуктурууга мүмкүн. Демек, ушунун өзү аялдардын аруулук, билермандык сапаттары элдин түшүнүгүндө нагыз асыл көрүнүш катары наркталгандыгын айгинелейт. Тарыхыбызга кайрылсак, илгери замандан бери эле үй оокатын мыкты билген, бүлөсүнө катуу айтпаган, адамга мээримдүү, дасторкону кен, өзүнүн адамгерчилиги менен элге жаккан аялдарды элибиз жогору баалап "ак көрпө жайыл", "ак жоолук делбир", "жабылуу кара инген" деген сөздөр менен сыпаттап келгендиги белгилүү. Кыргыз аялын эч кандай укукка ээ болбогон, күйөсүнө кың этпей баш ийип, бала төрөгөндөн башка эч нерсени билбеген жан катары кароо тарыхый чындыкты бурмалоо деп бааланып калмак. Кыргыз аялдары дайыма өздөрүнүн эркиндиги менен айырмаланышып келгендиги орус изилдөөчүлөрүнүн маалыматтарынан да маалым. Кыргыз элиндеги аялзатына болгон өзгөчө ызат мамилени жергебизде болгон учурларында өз кездери менен кароо кеттиккен чет өлкөлүк саякатчылар да

белгилешкен. Алсак, 1893-жылы орус география коомунун саякатчыларынын катарына Памир жана Алайда болуп кеткен италиялык Феликс Рокка өзүнүн "Алайдан Амур дарыясына чейин" деген китебинде (Париж, 1896-ж): "Өтө өнүккөн маданияттуу элдерде да кыргыздар өз энелерин, аялдарын урматташкандай кылып аялдарды урматтагандар аз кезигет"⁴ - деп, кыргыздардын аялзатына жасаган ызат мамилесине жогору баа берген. Кыргыз аялдарынын абалы тууралуу француз окумуштуу-саякатчысы Гийом Капюнуун маалыматтары да баалуу⁵. Кыргыздар үчүн ата-бабасынын, туугандарынын, үй-бүлөсүнүн дарегинне айтылган акаарат сөздөрдөй эле, энесинин абийир, ар-намысына шек келтирген сөздөр да эң оор кордоо катары эсептелген. Муну Ч. Валиханов эң кылдат туя билип: "Оскорбление чести и осквернение матери ведут за собой войну"⁶ - деп белгилейт.

Кыргыздар аялдарды сыйлаган элдерден экендигин, аялдардын үй-бүлөдөгү жана коомдогу ролунун бийик болгондугун жогорудагы мисалдарды жалпылап көрүп гана байкоого болот. Тилибиздеги "Эрди эр кылган да аял, эрди жер кылган да аял" деген макал үй-бүлөнүн келечек тагдырындагы аялдын маанисин көрсөтсө, ал эми "Алган эри жарашса, кара катын ак болот" деген макал ошол аялды сыйлоого, ага камкордук көрүүгө үндөп турат турат.

Эркек менен аялдын мамилеси тууралуу сөз кылганда, алардын данакери болгон бала жөнүндө айтпай койсок болбостур. Дүйнөдөгү бардык элдердей эле кыргыздар да балалуу болууну бакыт катары эсептешет. Тилибизде балага болгон сүйүүнүн далили болгон "Балалуу үй – базар, баласыз үй - мазар" өңдүү макалдар жашап келүүдө. Ш.Б. Акмолдоева айтмакчы, балдар "баалуулуктардын иерархиясында өзгөчө орунду ээлешкен"⁷.

Ырас, үй-бүлөдө баланын орду өзгөчө бааланганына карабастан, эркек жана кыз балага жасалган мамиледе айырмачылык да айкын. Кыз бала эс тарткандан тартып энесинин тарбиясына өтүп, үй-тиричилигине көнүккөн. "Энесин көрүп кызын ал" деген сөз да ошондон кабар берет.

"Жакшы кыз – жакадагы кундуз" деп айтылгандай, кыз ата-энесинин гана эмес, жалпы элдин абийири катары да наркталган. Ошол себептүү, кыргыздар кичине кезинен эле кыз балдардын кулк-мүнөзүнө кылдат байкоо жүргүзүп, алардын адебине, жүрүм-турум маданиятына катуу көзөмөл жүргүзүлгөн. "Кыздуу үйдө кыл жатпайт" деген макал тазалыкты жана тартипти сактоодо аларга карата коюлган катуу талаптан кабар берип турат. Ал эми элибиздеги "Кызга кырк үйдөн тыюу" деген башка бир макал болсо, белгилүү бир өлчөмдө кызга коюлган талап, аларды тарбиялоонун көп кырдуу өзгөчөлүгүн мүнөздөп турат деп айтууга болот.

Этикетте күн мурун эле белгиленип коюлган мейкиндикте белгилүү бир позицияны ээлөө кезеги оз ара мамиледеги адамдардын социалдык маани-мазмуну менен да түздөн-түз байланышта каралышы зарыл. Ошондуктан Д. Садыкбекованын: "Член семьи, младший или гость, младший по возрасту или статусу, (при других гостях) не могут садиться "выше" своего места"⁸ - деген пикирине толук кошулууга болот. Себеби, "өз" ордунан жогору отуруп алууга каада жол бербейт. Ал эми "каадалуу" деген сын атооч сөз, түшүнүк ар ким өзүнүн жаш курагына, турмуштагы ордуна, вазийпасына ылайык адеп-тартипке, акыл-тажрыйбага, жүрүм-турум маданиятына ээ болуу зарылдыгын шарттайт. Каадага байланыштуу: "Каадалуу адам - кагылган чеге" деген кеп бар элде. Ал турмуштагы өз ордун билген адам. Өз ордун билбеген адам обол төргө өтүп балпая отуруп алат да, соңунда улам келгенге орун бошотуп жыла берип улагага келет. Д.Садыкбекова жогорудагы макаласында: "Как остаток родовых отношений, незамужная золовка или сестра перед замужними сестрами пользуется большими привилегиями при рассаживании. Существует выражение "кыздын кырк чачы улуу"(букв. "девичьи"волосам предпочтень)"⁹ - деп жазып, кыз баланын сыйлуу орунга жайгашуу артыкчылыгын баса белгилеген. Ушундай эле салт казак элинде да болгон. Аларда боз үйдүн оң жагы бойго жеткен кыздын орду дегенди да билдирген. Бойго жеткенге

чейин кыздардын орду сол жакта, сол жарымда, апасынын жанында болгон. Ал эми бойго жеткенден тартып күйөө келип той болгон учурга чейин ал кыз оң тарапка орун которуштуруп жайланышкан. Мындай мамиле ата-эненин ага көрсөткөн ызат, урматы катары бааланат. Үйдөн орун алууда турмушка чыккан кыздын, башкача айтканда "чийден тышкары чыккан" кыздын жолу да өз төркүнүндө улукка өткөн. Ошондуктан ал төркүнүнө келгенде үйдүн эң төрүнө отурган. Бул каадага байланыштуу "Каадалуу кыз төргө отурат" деген сөз элибизде айтылып эле жүрөт. Төр – кыздын өз үйүндөгү эңчилүү орду. Демек, бул кыздын тарбия көргөнүн, тетиктигин билдирет".

Баланын төрөлүшү үй-бүлөдөгү урунттуу окуялардан болуп саналат. Төрөлгөн наристени эл-журтка сүйүнчүлөө милдети көбүнчө жаш балдарга жүктөлөт. Салт боюнча сүйүнчү айтып барган адамга ар ким өз мүмкүнчүлүгүнө жараша белек берет. Манас төрөөлөрдө кермеге аттарды байлатып коюп (сүйүнчү айткандар үчүн), талаага чыгып бара жатып "эркек болсо чабыңар, талаадан мени табыңар" деп эскертет. Манастын төрөлгөнүн уккандан кийин, ага кабар айткандарга минген аттарын сүйүнчүгө берип: "Бешик боосу бек болсун" дейт.

"Бешик боосу бек болсун" деген сөз жаңы төрөлгөн баланын өмүрү узун болсун деген маанидеги жакшы тилек сөз. Учурдан пайдаланып кыргыз элинн кептик этикети жөнүндө кыска айта кетсек. Кылдат байкоо жүргүзсөк кыргыз элинде кептик этикетти сактоодо сылыктыктын лексикалык каражаттары чоң рольду ойнойт. Элибиздин сөз этикетинде кырдаалга жараша ак тилек каалаган сөздөр арбын. Жогорудагы "Бешик боосу бек болсун" деген тилектен сырткары, жаңы үйлөнгөн жигитке "Куш боо бек болсун", жүгүнгөн келинге "Теңир жалгасын, тилегиңе жет", келин алган адамга "Келин кут болсун", сапарга чыккан адамга «Ак жолун ачылсын», колго суу куйган балага "Узун өмүрлүү бол, бактылуу бол" деген сыяктуу каалоо тилектер айтылат.

Элибиздин ак тилек сөздөрүн алардын кайсыл функцияны аткарып жаткандыгына жараша төмөнкүдөй топторго бөлүүгө болот: 1) ак тилек каалаган куттуктоо сөздөр; 2) коштошууда айтылуучу ак тилек сөздөр; 3) бир окуяга байланыштуу, б.а. реципиенттин (кабыл алуучу адамдын) турмушундагы тигил же бул окуяга арналып айтылган ак тилек сөздөр; 4) ыраазылык билдирүүдө айтылуучу ак тилек сөздөр. Мына ушундай топторго киришкен жогорудагы ак тилек сөздөрдү азыркы кезде деле коммуникативдик жүрүм-турумубузда кеңири колдонуп келебиз.

Кыргыздардын үй-бүлөсүндөгү баланын ролу жөнүндө жогоруда сөз болгон. Бирок, өз балдарын канчалык жакшы көрүшпөсүн, кыргыздар балдарды ашыра эркелетип, өз билгенин жасаганга жол беришпейт. Улуу адамдын сөзүн тындоо жана ага баш ийүү принциби үй-бүлөдө, ата-эне менен баланын мамилесин даана байкалат.

Ата-энеге баш ийүү принцибинин бекем сакталгандыгы "Манас" эпосундагы баш каарманды эмгекке тарбиялоодо ачык айтылат. Манас сегизге чыкканда Жакып эмгекке бышып катыксын үчүн аны өз койчусу Ошпурга алты айга малайлыкка бермек болгондо мындай дейт:

Эркелетип олтурбай.

Катыктырып көрөлү.

Сөз айтууга жатыксын.

Жакыптын бул сунушун уккан бала жалгыздыгына, эркелигине карабай макул болот. Манасты Ошпурга таштап жатып Жакып ага тапшырма берет: Кээде ач болсун, кээде ток, Кеби тийсе ур да, сок.

Катыксын деп баламды,¹⁰

Ушул эпизоддон элдик педагогиканын даанышман сабагын алабыз. Айтса айтпаса төгүңбү, балдарды тарбиялоодо эмгекке үйрөтүүгө зор көңүл бөлүнөрү башынан маалым. Эмгек ар кандай тарбиянын өзөгүн түзөт деп билебиз. И. Ясайтис жазгандай: "Трудовое воспитание направлено на формирование важных качеств личности: трудолюбия,

дисциплинированности, настойчивости в преодолении трудностей, коллективизма, ответственности"¹¹. Анын үстүнө Жакып Ошпурга баласын эмгектенүүгө гана үйрөтүү үчүн бербептир. Ошпур бүркүттөй карылуу, тепсе ташты жарган, түнү бою уктабаса да күндүзү кадимкидей жүрө берген, көп тилдерди билген адам катары сүрөттөлөт. Демек, Жакып Манасты жоокер ыкмаларын да үйрөнсүн, өнөр билип, билим алсын үчүн да жөнөткөн болуп чыгат.

Окумуштуулардын пикири боюнча: "Воспитание ребенка проходит через воздействия национальной культуры, носителями которой являются окружающие ребенка люди. Этот процесс социализации заключается, говоря упрощенно, в том, что взрослые желали бы видеть ребенка таким, какими они являются сами, поэтому воспитание – это процесс уподобления.

Он состоит в формировании личности ребенка и приспособлении его к жизни в данном обществе, в результате чего ребенок постигает культуру, в рамки которой он поставлен"¹². Айткандан улам элибиздин үй-бүлөдөгү мамиле боюнча топтолгон көп кылымдык тажрыйбасы тарбия процессинде кенен колдонулса дурус натыйжа болмок. Себеби, кылымдан бери катмарланып топтолгон тажрыйбада канча мезгил өтсө да кыярбай келе жаткан элдик даанышмандык катылып жаткандыгында эч кандай күмөн жок.

Буга улай эле улуу менен кичүүнүн байланышы тууралуу сөз кылууга туура келет. Анткени, адамдардын байланышы үй-бүлө менен гана чектелип калбайт. Эгерде инсандын же инсандардын үй-бүлөдөгү мамилеси ички биримдикке, туугандык байланышка негизделген болсо, алардын коом ичиндеги алакалары биринчи кезекте курактык айырмачылыктарга, андан кийин гана социалдык жиктенүүлөргө карай шартталган. Жашы боюнча улуу болгон адамды урматтоо принциби тээ байыркы ишенимдерде эле түптөлгөн.

Патриархаттын орношу менен улууга ызат менен мамиле кылуу нормасы биротоло бекемделген. Улуу адамды сыйлоо турмуш-тиричиликтин бүт чөйрөлөрүндө чагылган. Маселен, улуу адамдардан мурун дасторконго биринчи отурба, озунуп тамакка кол сунба, улуулардын көзүнчө көп сүйлөбө, сөзүн бөлбө, улуу адамга тик караба, деген эрежелер буга айкын далил. Бул принциптер азыр да актуалдуу. Буга Чыгыш өлкөлөрүндөгү карыларга болгон мамиле мисал болуп бере алат.

Кыргыз элинин салттуу турмуш тиричилигинде да талуу маселелердин бири – улуу адамдардын коомдогу абалы жана аларга карата жашы кичүүлөрдүн жасаган мамилеси. Адамдын тегине, улутуна, жынысына, коомдо ээлеген абалына карабастан туруп жашы боюнча улуу адамга сый мамиле жасоо кыргыз элинин адат-салты. Кары адамды үйдүн куту катары баалап «Карысы бардын ырысы бар» деген макал жаралган. Улуу адамга сый мамиле кылуу коомдо жашоонун негизги принциби катары каралып, ал адамга бала кезинен эне сүтү менен бирге сиңирилген. Натыйжада, «Жаш келсе ишке, кары келсе ашка» деген принцип бекем сакталып, улуулар дайыма сый-урматтын үстүндө.

Ошол себептүү турмуштагы жөнөкөй маселелерден баштап өтө орчундуу, татаал маселелерге чейин аксакалдар кеңшип чечилген. «Карынын сөзүн капка сал» деп, карылардын сөзүн даанышмандык катары эсептешип, алардын айтканына кулак салышкан. Карыны сыйлабаган, ага жаман сөзү, колу тийген адамдар айыпталып, оор жазага кириптер болушкан. Тарыхый узак мезгил ичинде ар түрдүү курактагы адамдардын өз ара мамилелерин жөнгө салып турган татаал, кылдат эрежелер иштелип чыгып, «ата-бала» же «улуу-кичүү» ортосундагы мамилени жөнгө салып турган бүтүндөй бир моралдык-эстетикалык жазылбаган кодекс түзүлгөн. Бул кодекс «Улууга урмат, кичүүгө ызат» деген өтө жөнөкөй формула менен туюнтулган.

Е.В.Ревуненко: «подчеркивание престижа старшего по возрасту выплывающего по положению является постоянной моральной обязанностью и проявляется во всех аспектах вербального и невербального коммуникативного поведения: в ритуалах знакомств, обращений и приветствий, в правилах приема гостей, ведения беседы, порядке рассаживания за столом, в определенных жестах, позах и т.д.»¹³ — деп жазат. Кыргыз элинин этикетинен деле ушундай көрүнүштү жолуктурабыз. Эмесе бир катар мисалдарды карап көрөлү.

"Манас" эпосунда баяндалган Көкөтөйдүн ашында Манас чакырылбай калып кеч келет. Аскери менен келгенде Кошой башында болгон сегиз кан алдынан жөө тосуп чыгышат. Бул жөнүндө:

Астында Кошой дөө турду,

Акимдердин баарысы,

Атынан түшүп жөө турду¹⁴ — деп айтылат. Адатта жогорку даражалуу адамга кол алдындагылар алыстан эле атынан түшүп, жөө келип салам айткан. Ал эми ат үстүнөн саламды зоболосу бирдейлер гана айткан. Ушундай жагдайды эпостун дагы башка жеринен жолуктурабыз. Чоң казаттын алдында Манаска каршы аттанган кыргыз кандары аны көргөндө коркуп кетишип, аттарынан түшүп келип, колдорун бооруна куушуруп салам беришет. Алардын арасынан жалгыз гана Төштүк зоболосу бийик баатыр катары Манаска ат үстүнөн салам айтканга батынат:

Арстан эрди көргөнү,

Төрө Төштүк баатыры,

Ат менен салам бергени¹⁵.

Жалпылап айтканда, ат үстүнөн саламдашуу — тең аталыкты, укугу жана даражасы бирдейликти мүнөздөй турган жосун. Кыргыз менталитетине мүнөздүү мамиле түзүү кырдаалы коммуниканттардын социалдык статусу, алардын жаш курагы, жынысы, тааныштык же туугандык даражасына байланыштуу. Дегинкиси дүйнөлүк социалдык практика

ушундай. Бирок кыргыз этикетине жаш курак факторунун үстөмдүк мааниге ээ экендиги мүнөздүү. Көпчүлүк кырдаалдарда жаштын улуулугуна коммуниканттардын социалдык статусу да жол бошотот. Ошондуктан, жогоруда сөз болгон Көкөтөйдүн ашына кечигип келген Манасты Кошой баш болгон сегиз кан алдынан жөө тосуп чыкканда, улууга ызат көрсөткөндүктүн белгиси иретинде Манас кан башы менен озунуп салам берет:

Сандыргалуу эр Манас,

Ак сакалдуу Кошойго,

Алп агасы ошого,

Салам берип заңк этип,

Абакеси эр Кошой,

Алик алды барк этип¹⁶.

Илгери кыргыз элинде атчан жөөгө абалы салам айткан. Улуу болсо, (биосоциалдык иерархия боюнча) түшө калып учурашкан. Дегеле адептүү, кыргыз жөө турган карыя адамга ат үстүнөн туруп кол алышкан эмес. Ал тургай дөңдө отурган аксакалдарды көздөй да ат менен тике бастырып келбеген. Атчандар уй мүйүз тартып отурган көпчүлүктү көргөндө оолактан атынан түшүп, жөө басып келип улуусу отурган жерден оңго карай, андан солдон баштап, ошол биринчи салам берген карыяга кайра кайрылып, амандыгын сурап, анан отурчу. Эки атчан жол жүрүп келе жатышса, күн чыгыш тараптагысы салам берүүчү.

Жогоруда белгилеп өткөн Кошой баш болгон сегиз кандын Манастын алдынан жөө тосуп чыгуусу, атчандын жөөгө абалы салам айтышы, ошондой эле эки атчан жол жүрүп келе жатышса күн чыгыш тараптагысы биринчи болуп салам бергендиги жөнүндөгү мисалдар, мамиленин муктаждыктарына ыңгайлашкан проксемикалык жүрүм-турум жөнүндө сөз кылууга түрткү берет. Анткени, саналып өткөндөрдүн баары семиотикалык мааниге ээ болгон проксемикалык жүрүм-турумга кирет. Проксемикалык жүрүм-турумдун эрежелери мамиле маданиятынын башка компоненттери менен тыгыз

оайланышкан. Аларды мындай байланышсыз элестетип да болбойт. Проксемикалык жүрүм-турумду башкаруу, коммуникативдик жүрүм-турум жалпы жонунан баш ийген бирдиктүү бир борбордон ишке ашат. Мамиле маданиятында андай борбор болуп этикет эсептелет. Этикет мамиле учурунда проксемикалык жүрүм-турумдун негизги эрежелерин аныктап турат. Ошондон улам бул эрежелерге этикалык акцент мүнөздүү.

Проксемикалык жүрүм-турумдун эрежелери тарыхый себептерден улам келип чыккан. Тагыраак айтканда, проксемикалык жүрүм-турумдун кыргыз элиндеги нормаларынын калыптанышына коомдук шарт жана муктаждыктарга ыңгайлашкан улуттук салт-санаа (улууну урматтоо, меймандостук, келиндин качуу адаты ж.б.), социалдык айырмачылыктар, тиешелүү доордун моралынын элементтери, пайда болуу башаттары тээ байыркы заманга барып такалган этногеографиялык, геомантиялык концепциялар, ар түрдүү магиялык жана жарым магиялык түшүнүктөр түздөн-түз таасир эткен. Элибиздеги атчандын жөөгө салам айтуу, улуу болсо түшө калып учурашуу салтын мейкиндиктин семиотикалык мааниге ээ болгон параметрлеринин репертуарындагы "бийик - жапыс" оппозициясынын атчан адамдардын жүрүм-турумуна тийгизген таасири катары баалоого болот. Ал эми Ч. Валихановдун: "Уважение простого народа к манапам безгранично <хотя основано на страхе>: никто не может мимо юрты родоначальника ехать на лошади и в присутствии манапа свободные выражения не терпят, даже в шуточном тоне"¹⁷ - деген маалыматындагы көрүнүш менен жогоруда сөз кылган "ат үстүнөн саламдашуу" жосунун проксемикалык жүрүм-туруш социалдык айырмачылыктын тийгизген таасиринин ачык-айкын үлгүсү катары карасак болот.

Элибиздин эки атчан жол жүрүп келе жатышса, күн чыгыш тараптагысы биринчи болуп салам берген, жогору жактан (ал кайсыл гана багытка таандык болбосун) келе жаткан адам төмөндөн келе жаткан адамга биринчи болуп салам берген салты бар. Ушундай эле салт башка элдерде да

бар. Мисалы, кабардиндер менен черкестердин салтында эки атчан жол жүрүп келе жатышып кезигишип калса, түштүк тараптан келе жатканы түндүк тараптан келе жаткан адамга биринчи болуп салам айтат. Бул алардагы өтө байыркы этногеографиялык концепциялардын бири. Аны алар "ипшэ - ишхээрэ" оппозициясы менен белгилешет. Ал боюнча "ипшэ" - сыйлуу жак, тоолор жайгашкан тарап. "Ипшэ" тарапка бараткан адам бирдей шарттарда деле "ишхээрэ" багытына бараткан адамга караганда бир топ барктуу персоне катары саналган. Ошол себептүү, алдынан каршы тарапка бараткан адамдар ал адамга салам айтууга милдеттүү болушса, ал өзү болгону саламга жооп бериши гана керек болгон. Ушул ойду элибиздин эки атчан жолукканда күн чыгыш тараптагысы биринчи болуп салам айткан же дегеле жогорудан (ал кайсыл багытка таандык болбосун) келе жаткан адам ылдыйдан келе жаткан адамга салам берген салтыбызды, эл оозунда азыркыга чейин айтылып эле жүргөн "Эл башы болгуча, суу башы бол" деген макалды эске алып толугу менен колдосо болот. Мындай жыйынтыкты Ж.К. Урманбетованын: "Природа как неделимое целое довлеет над человеком, несмотря на их глубокое единство, она психологична в восприятии кочевника, поскольку проецирует нравственные принципы человеческого бытия: небо ассоциируется с вечностью, горы с мудростью и величием, вода с самой жизнью, ее источником"¹⁸ - деген ою да тастыктай алат. Кыскасы, "бийик - жапыс" же "чыгыш - батыш" оппозициясы көпчүлүк элдердей эле элибиздин өтө байыркы этногеографиялык концепцияларынын бири. "Бийик" (тоо жак) тарап жөнүндөгү элестөөлөр узак мезгил ичинде айрым өзгөрүүлөргө дуушар болгонуна карабастан, анын моралдык-этикалык баалуулугу өзгөрүлбөгөн бойдон кала бермекчи.

Көптөгөн элдердин этикет нормаларын карап көрө турган болсок, алар вербалдык эмес жүрүм-турумду да жөндөп-тескеп турганын байкайбыз. Бул кубулуш маданиятта колдонулуп жүргөн паратилдин (параязык) ишарат-жаңсоолорго карата колдоолордон же чектөөлөрүнөн

байкалат. Натыйжада, ишарат-жаңсоолорду этикет тарабынан уруксат берилген, этикеттик нейтралдуу жана этикет тарабынан тыюу салынган деп бөлүнөт.

М.Н. Серебрякова түрк элинин этикетинин кээ бир өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү макаласында: "Знаки параязыка (поцелуи, объятия, слезы радости на глазах, улыбки, похлопыванья по плечу и т.п.) служат внешними проявлениями дружеского расположения и привязанности, но всегда с учетом сегрегации полов (если, конечно, речь идет о близких родственниках)"¹⁹ – деп жазат. Натыйжада, этикет боюнча аялдарга же эркектерге гана тиешелүү, аларга гана мүнөздүү болгон ишарат-жаңсоолор болот. Аларды ажыратмай колдонуу орунсуз жорук катары бааланат.

Этикетте вербалдык эмес каражаттарды колдонууга карата коюлган чектөөлөрдө адамдын жаш курагы да олуттуу таасир этет. Ошондуктан жашы улуу же кичүү адамдардын колдонуусуна тыюу салынган ишараттар болот. Айтылган сөздөрүбүздү элибиздин этикетиндеги айрым конкреттүү мисалдар менен бекемдөөгө болот. Мисалы, этикет тыюу салган ишарат, мимиканы улуу кишилер менен болгон кичүүлөрдүн мамилесинен даана байкоого болот. Алардын бири – жашы жана коомдук ээлеген орду боюнча улуу болгон адамдардын далысын ошол адамдан кичүү болгон адамдардын тапташына карата болгон тыюу. "Далысынан таптоо" – ыгы жок теңтуш болууну, тең аталыкты билдирген ишарат.

Улуулар менен сүйлөшкөндө же алар көрүнө калганда сый көрсөтүү иретинде кичүүлөрдүн тик туруусу дүйнө элдеринин көпчүлүгүнө мүнөздүү. Бир караганда универсалдуу көрүнгөнү менен бул норма бардык эле элдерде сактала бербейт. Маселен, Полинезиянын жашоочулары өзүнөн жашы жана даражасы улуу болгон адам менен сүйлөшүп жатканда отуруп турушу керек. "Отуруу – тик, туруу" ("сидя-стоя") оппозициясынын кыргыз элинин жүрүм-турумуна тийгизген таасири да бир топ. Алсак, кыргыз жаштары улуу адамдарды көрөрү менен ордуларынан тик турууга милдеттүү болуп, улуу

кишинин көзүнчө кыңкайыңкы абалда отурганга жана жамбаштап жатканга тыюу салынган. Бул эрежелер элибиздин өзүнөн жашы, социалдык бедели боюнча жогору турган адамга карата жасалган коммуникативдик жүрүм-турумдарында азырга чейин колдонулуп келе жаткан эрежелеринен.

Жогоруда сөз болгон тыюуларга ата-энесинин көзүнчө жаш балдардын колдорун аркасына алып жүрүүсүнө болгон тыюуну да кошсо болот. Мындай тыюунун жандырмагын Ч. Өмүралиев төмөнкүчө чечмелейт: "колун аркасына алган баланы кыргыз жаман көрөт, "тарт, колуну аркана алба", же "бала киши колду аркасына алчу эмес" деп жемелеп тыят. Бул Теңирчиликтеги байыркы символ. Ал Атасы жоктукту билгизет. Ата гана колду аркасына алган, ал "үй ээси", "үй башы" дегендикти билдирген. Колун аркасына алган жанды тигиндейрээктен байкашса бир ооз кеп сурабай туруп ага Ата катары мамиле этилген. Эпаадам, бала киши колун аркасына алып турса "атасын жутуп алган турбайбы, бечара" деп алдыртан шыпшынып коюшкан, ага бир үйдүн жүзү, добушу катары мамиле кылган (мына, көчмөн демократия дегендин учу кайда), жалпы айыл ынтымагы же башка иште бала да болсо (албетте ошол үйдүн улуусу) кеп кеңешке алынган"²⁰. Сөз болгон ишарат монголдордо да ушундай. Бирок, ушул эле ишараттын мааниси башкача чечмеленип түшүндүрүлгөндүгүн да сальпштыруу үчүн айта кетүү зарыл. Алсак, азербайжан элинин коммуникативдик жүрүм-турум өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү макалада А.Р. Балаян менен А.Ш. Шабанов: "Мужчины старшего возраста до сих пор часто держат в разговоре руки за спиной. Возможно, это остаток старого обычая перебирать при этом четки, но четки сейчас выходят из обихода, а поза осталась"²¹ – деп жазышкан. Биздин көз карашыбызда, өтө байыркы символдук мааниге ээ болгон бул ишараттын чыныгы маңызы теспе тартуу менен эле байланыштыра салуу анчалык ишенимдүү туюлбаганыйт.

Мындап сырткары, элибиздин этикет эрежелеринде көз карашка, күлкүгө да олуттуу маани берилет. Ч. Өмүралиевдин: "Кыргызда дат басып билинбей калган" дагы бир сөз бар: "Улуу сүйлөсө башыңы салып ук" дейт. Муну көңүл коюп ук, дил төшө деп түшүнөбүз. Же "улууга өйдө карап сүйлөбө" дейт. Каяша айтпа деп билебиз. Туура, бирок муну түпө-түз да түшүнүш керек. Күндү тике карабагандай эле улууну качырып карабайт, ийменип карайт, ийменип сүйлөйт. Кийин отурат. Бул төмөнкүнүн бийикке урматы. Адептин эң башкы, сырткы талабы ушул. Адамга мамилени кой, көз караштын өзүн туура тутууну талаптаган Теңирчилик. Ал, башка адамдын Жолу-Ордуна жараша. Маселен, улууну көздүн алдынан кароо текеберчилик, көздүн кыйыгынан кароо сынай кароо, арамзалык, төбөсүнөн тиктөө - жек көрүү ж.б. жолу улуу кишиники өзүнчө жорупталат²² - деп жазганына биздин ой шайкешет.

Дененин айрым мүчөлөрүнүн проксемикалык мааниге ээ болгон, "оң - сол" оппозициясы менен бапланыштагы кыймылдары да өзгөчө мааниге ээ. Көпчүлүк элдердей эле кыргыз элинде кабыл алынган эреже боюнча үйдүн же бөлмөнүн, же боз үйдүн босогосун аттап өтүүдө оң бут менен кадам шилтөө талап кылынат. Сол бут болсо кырсык, ийгиликсиздик менен ассоциация болгон. Ошондуктан, кандайдыр-бир затты, тамак-ашты сунуп узатууда же алууда (бычак, кесе, нан, суусундук ж.у.с.) да оң колго артыкчылык берилет. Мунун себепин А.К. Байбурун менен А.Л. Топорковдун: "Картина мира человека строится с помощью определенного набора противопоставлений, таких как жизнь-смерть, счастье-несчастье, мужской-женский и др. Среди них фундаментальное значение имеют пространственные оппозиции (вверх-вниз, внутренний-внешний, правый-левый), лежащие в основе всей многоаспектной (не только пространственной) системы ориентации человека в окружающем мире. Одна из особенностей пространственных оппозиций состоит в том, что они могут приобретать оценочный смысл. Это особенно

характерно для противопоставления правый-левый. Правое ассоциируется с правдой, правильным, правотой, в то время как левое - с ложью (кривдой) неправильным, неправотой. Правому приписывается чаще всего положительное, а левому - отрицательное значение"²³ - деген пикири менен түшүндүрүү максатка ылайыктуу.

"Оң-сол" оппозициясына тиешелүү "Манас" эпосунан төмөнкү эпизодду мисал кылууга болот. Көкөтөйдүн ашында Жолойдун көкүтүүсү менен Коңурбай Бокмурундан Мааникер атты зордук менен сурайт. Бокмурун Кошойго келип акыл салса, берүү керек го, бирок Манаска да бир ооз айтып коелу деп Кошой бир нече адам менен Манаска келишет.

Барган жерден Кошой дөө,
Баатырга келди баары жөө,
Салам берди заңк этип,
Арстан Манас баатыры.
Алик алды барк этип²⁴,

Бул жерде Манастын Кошой абасына өзүнүн төрдөгү ордунун оң тарабынан орун бергендиги белгиленип жатат. Ал эми төрдөн орун алуунун тартиби жөнүндө башта сөз болгон. А.К. Байбурун жана А.Л. Топорковдун: "Правое и левое у многих народов имеет не только мифологическое и религиозное, но и социальное осмысление. Обычно правая сторона соотносится с высоким социальным и возрастным статусом, а левая - с низким"²⁵ - деп жазгандарына ылайык, кан башы менен Кошойго өзүнүн төрдөгү ордунун оң жагынан орун бошотуп берип Манас Кошойдун жашын сыйлап жаткандыгын көрсөтүп жатса, экинчи жагынан анын эл ичиндеги кадыр-баркынын жогору экендигин да баса белгилөөдө деп тыянак чыгарса болот.

Боз үйдүн түзүлүшүнө кайра кайрылып, анын ички мейкиндигинде жеке орундун жеткире такталгандыгына ынанууга болот. Кире беришке жакын жер улага деп аталып, ал жашы жана даражасы кичүү адамдардын мынзамдаштырылган орду болуп саналары жогоруда

айтылган. Бирок, энчилүү орун Ч.Өмүралиевдин сөзү менен айтканда: "индус кастасындай өзгөрбөс, каткан, биротоло аныкталып чектелген нерсе эмес. Ал көчмөн коомдун өзүндөй кыймылдуу, б.а. бир адамдын Орду-Жолу обол улагадан башталат да улам убакыт өтүп улгайган сайын түндүктөн түшкөн нурдай жылып-жылып отуруп төрдүн төбөсүнө барат. Кадырлуу аксакал болот. Сыйга тунат. Эгерде көчмөн коомдо "үй" жана "мамлекет" деген бир бирине адекваттуу түшүнүктөр болгонун эске алсак, анда "төр" деген жөн эле сый орун эмес, адамдын социалдык-саясий даража, чен өлчөмү экенин да моюндайбыз²⁶".

Боз үй, анын ички мейкиндиги менен байланышкан көптөгөн этикет эрежелери белгилүү. Ал эрежелер заманында кынтыксыз сакталган. Казак философу М. Орынбеков: "В этом пространстве все точки и сегменты были регламентированы, что налагало определенные запреты на жильцов и гостей. Так, наступить на порог означало смертельно оскорбить хозяина, запрещалось ходить гостям против часовой стрелки вокруг очага, что идет от движения по солнцу"²⁷ - деп билдирет. Боз үйдүн ичине кирүүдө адамдар ырааттуулукту сактап, биринин артынан гана экинчиси кирүүгө тийиш болгон. Босогону бир мезгилде эки адамдын аттап кириши айыпталган. Себеби, мына ошондой аттап кирүүгө сөөк коюу, аза күтүү ырым-жырымдары аткарылып жаткан учурларда гана жол берилген.

Боз үйдүн ичиндеги төрдө отурган адамга карата анфас (фр. бет маңдай деген сөз) же фронт (нем. бет алды деген сөз) жайгашуу керек деген эреже да бекем сакталган. Боз үйдөн сыртка чыгууда анын ичинде отурушкан жашы же социалдык бедели боюнча улуу эсептелген адамга далысын салып калбоо үчүн кичүү адамдар арты менен чыгуусу керек болгон. Бул адептүүлүктүн бир түрү. Улуу-кичүүлөргө, же урматтуу адамдарга өз жүзү аркылуу сый көрсөтүү жөрөлгөсү. Далысын салуу жактырбоонун, теңсинбөөнүн белгиси катары каралып, ал адам өзүнүн маданиятсыздыгын баамдатат.

Улууга болгон урмат мамиле "Манас" эпосунда Манас менен Кошойдун ортосундагы мамиледен даана байкалат.

Эпостогу Көкөтөйдүн ашында эч ким атып түшүрө албаган жамбыны Манас атып түшүрүп, аны "ак сакалдуу Кошойго, алп агасы ошого" тартуу кылат. Баасы жүз адамдын кунуна барабар болгон жамбыны Кошой карыя:

Кашындагы бир чалды,

Карып калган бир жанды.

Өзүндөн азиз көрбөгүн.

Артты журттан өнөрүү.

Тырмак асты олжонду,

Алган бойдон жөнөгүн!²⁸ - деп ырымдап кайра кайтарып берет. Жогорудагы эпизоддон Манастын жоомарттыгын, Кошойдун нарктуулугун, экөөнүн ортосундагы улууга болгон урматты, кичүүгө болгон ызатты көрүүгө болот. Эч ким даап келип тике сөз айта албаган Манаска Кошой гана жүйөлүү сөзүн тартынбай айтат. Керектүү кеңеши, акыл-насааты менен бирге кемчилигин да ачык көрсөтүп, керек болсо жалпы иштин кызыкчылыгы үчүн калк астында жемелей да алат. Алсак, Көкөтөйдүн ашында чабылган аттар кайсыл жерден кайра тартарын сурап Манастан жооп күтүп жатышса, анын ордуна "эки күндүк жерден кое бергиле!" деп Үрбү жооп берет. Бул жорукка Манастын каары келип: "кызыталак кул, мындагы кишини көзүңө ил!" - деп камчы менен аны оройго тартып жиберет. Бул жорукту этикетти бузууга болгон реакция катары да бааласа болот. Бирок, адамдын абийир-наркын сыйлоо, токтоолук, өзүн-өзү кармана билүү баарынан жогору тургандыгын баса белгилеп, жаагы айрылып кеткен Үрбүгө болушуп, Манаска ачууланган Кошой:

Коюп жүргүн акыры,

Бу пейилинди Манасым!

Манас, Манас дегенде,

Барбая калат экенсиң,

Чала үйлөнгөн чаначтай.

Дардая калат экенсиң!²⁹ - деп сын айтат.

Манас Бээжинге казатка аттанмак болгондо да жети канга өзүңөр таңдап кан шайлагыла деп айтат. Алар бир

акылга келбегенден киинин Манас өзү «ак сакал Бакай абамды, калк агасы бабамды, кан көтөрсөк кантет?» деп сунуш киргизет. Көпчүлүктүн колдоосу менен Бакай кан болот. Албетте Манас Бакайдын алыскы Бээжинге аттанып жаткан сан миңдеген аскерге кан боло албастыгын ага Алмамбет сындуу дасыккан жоокер гана жараарын туюп билет. Бирок, Бакайдын жашын, акылын сыйлап аны кандыкка көрсөтөт.

Аялдын эркекке карай субординациясы кыргыз коомунда матримониалдык кырдаалдарда даана байкалат. Ал вербалдык, вербалдык эмес каражаттардын жардамы менен жүзөгө ашырылат. Алардын айрымдарына токтоло кетсек. "Манас" эпосунда, Көкөтөйдүн ашында өткөрүлгөн күрөштү сүрөттөгөн эпизоддо, Кошой ыраазычылык билдирип бата берүү үчүн чакыртканда:

"Кундактай бели ийилип,

Тизеси жерге тийилип,

Каныкей басып барганы³⁰ – айтылат.

Сөз элибиздин жүгүнүү салты жөнүндө болуп жатат. Салтыбызда сакталып келе жаткан жүгүнүү жаш кслиндердин улууларга берген саламы, көрсөткөн ызат-сыйы болгон. Көптөгөн ишараттардын семантикасы үчүн ошол ишаратта "аракеттенүүгө тартылган" дененин бөлүктөрү жөнүндөгү түшүнүк белгилүү мааниге ээ. Жүгүнүү учурунда келин башын төмөн карай ийет. Ал эми баш болсо байыркы мезгилдерден эле адамдын да, жаныбардын да денесинин эн манилүү бөлүгү катары саналган. Метонимия боюнча "баш" адамдын жеке өзүн да түшүндүрөт (санакта "баш" деп эсептеген). Кээ бир контексттерге ылайык жашоону да туюнтат. Мисалы, көз жумду дегендин ордуна "акыретке моюн сунду" деп айтылат. "Башын ийүү, моюн сунуу" деген сөз "дилин берүү" дегенге да барабар. Социалдык иерархияда болсо "баш" деген сөз менен жогорку даражадагы адамды белгилешсе ("баш-көз" болуп). "башкы" деген сөз "баш" ("башчы) деген сөздөн келип чыгаары таң калыштуу деле эмес. Демек, "Башын ийүү, моюн сунуу" бир жагынан башка бирөөгө өзүнүн башын (демек өз өмүрүн) тартуу кылып

жаткандыкты түшүндүрсө, экинчи бир мааниси боюнча өзүн башкадан төмөн тутуу. Ошону менен анын бийик статусун баса белгилегендикти түшүндүрөт.

Тамак алдында колго суу куйганда эң биринчи улуу кишиден башташат. Тамак тартууда, суусундук сунууда биринчи кезекте улуу адамга, калгандарга социалдык беделине карап ырааты менен сунуу тартиби бар. Ошондой эле турак- жайга кирүүдө, көчөдө жүргөндө ж.у.с. эң алдыга жашы же даражасы улуу болгон адамдарды өткөрүшөт. Бул көпчүлүк элдерге жайылган норма болуп саналат. Бирок, кыргыз элинде эске алчу жагдай бар. Ал – аял кишиге эркектин жолун кесип өтүүсүнө карата болгон тыюу. Улуу кишинин алдынан кыя кесип өтпөө салты жалпы эле жашы кичүүлөргө тиешелүү болгону менен салт боюнча (коомдогу аялга болгон мамилеге терс контрастта) аял киши туурасынан келе жаткан жашы улуу эркек адамга чейин бир нече кадам калганда ордунда токтоп, башын ызат кыла ийип, ал адам бир нече кадам узап кеткенге чейин күтүп турган. Эгер аял киши эркектин жолунан кыя кесип өтсө, бул жамандыктын жышааны катары кабыл алынган. Кандайдыр бир жумуш менен баратса, ал ийгиликсиз болуп, аны кырсык күтөт деген ишеним болгон.

Кыргыз тилинде сылык жана ызат мамилени бир гана лексикалык ыкма менен эмес, грамматикалык каражаттардын жардамы аркылуу да билдирүүгө мүмкүн экендиги айтылган. Ошондо ызат кылуу, каймана: сөздөрүнүн категориясына табуу да кошконбуз. Элибиздеги келиндерге тиешелүү болгон тергөө салтын дал ошол табуга кошууга болот. Эгер ушул салтка деталдуу мамиле жасай турган болсок, анда бул салт коммуникативдик табулардын үч тибинин бири – тилдик табуга кирет.

Күйөөсүнүн туугандарынын аттарын тергөөнү кыргыз этикети келинден катуу талап кылган. К. Тыныстанов тарабынан кагазга түшүрүлгөн маалымат айтылган пикирибизге даана иллюстрация боло алат³¹. К. Тыныстановдун маалыматы бир жагынан тергөө салтынын

бекем сакталгандыгынан кабар берсе, экинчи жагынан орун алмаштыруучу сөздөрдүн диапазонунун кенендигин көрсөтүп турат. Элибиздин тергөө салтына байланышкан маалымат Джеймс Фрээрдин "Золотая ветвь" деген эмгегинде да баяндалат³².

Азыркы мезгилде тергөө салты жарым-жартылай унутулуп бара жаткан алардын турмушка ийкемдүү келбегендери улам артта калууда. Учурда келиндин күйөөсүнө, кайнагаларына, кайнилерине, кайын сиңди жана кайын эжелерине кайрылуусунун көөнө формалары анахронизм катары эсептелинип калгандыгын танууга болбойт.

Жыйынтыктай келип кыргыздардын үй-бүлөлүк этикети жана улуу менен кичүүнүн ортосундагы мамиле адам наркын баалоо, ар-намысын кастарлоо сыяктуу жалпы адамзаттык баалуулуктарды камтып турат деп ишеничтүү айтууга болот.

1. Бердяев Н.А. Смысл истории. - М.: Мысль, 1990. 162-б.
2. Бердяев Н.А. Философия неравенства. - М.: ИМА-пресс, 1990. 247-б.
3. Салиев А. Человек входит в мир: Сб. ст. - Ф.: Кыргызстан, 1983. 113-б.
4. Рокка Ф. Памир жана Алай кыргыздары // Ала-Тоо. - 1990. - №2. 82-б.
5. Караңыз: Капю Г. Памир кыргыздары // Ала-Тоо. - 1992. - №6-7. 148-150-б.
6. Валиханов Ч. Собр. соч., Т. 2. - Алма-Ата, 1985. 73-б.
7. Акмолдоева Ш.Б. Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса "Манас"). - Б.: Илим, 1998. 205-б.
8. Садыкбекова Д. Особенности коммуникативного поведения киргизов // Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР. - М.: Наука, 1982. 135-б.
9. Ошондо, 136-б.
10. "Манас" 1-к. (С. Орозбаков) - Ф.: Кыргызстан, 1978. 93-б.
11. Ясайтис И. Трудовое воспитание в семье как основа коммунистического воспитания // Культура семейных отношений. - М., Знание, 1985. 117-б.
12. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. - М.: Рус. яз. 1983. 47-б.
13. Ревуненко Е.В. Заметки о малайском этикете // Этнические стереотипы поведения. - Л., Наука, 1985. 209-б.
14. "Манас" 3-к. (С. Орозбаков) - Ф.: Кыргызстан, 1981. 115-б.
15. "Манас" 3-к. (С. Орозбаков) - Ф.: Кыргызстан, 1982. 49-б.

¹⁶ Ошондо, 116-б

¹⁷ Валиханов Ч. Собр. соч., Т.2. 38-39-б.

¹⁸ Урманбетова Ж.К. Культура кыргызов в проекции философии истории. - Б.: Илим, 1997. 77-б.

¹⁹ Серебрякова М.Н. О некоторых особенностях этноэтикета у современных турок // Этикет у народов передней Азии. - М.: "Наука", 1988. 255-б.

²⁰ Омуралиев Ч. Теңирчилик; - (Улуттук философиянын уңгусуна чалгын). - Б.: Крон, 1994. 107-б.

²¹ Балаян Л.Р., Шабанов Л.Ш. Некоторые особенности коммуникативного поведения азербайджанцев // Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР. - М.: Наука, 1982. 91-б.

²² Омуралиев Ч. Теңирчилик; - (Улуттук философиянын уңгусуна чалгын). 115-б.

²³ Байбурин А.К., Топорков А. Л. У истоков этикета. - Л.: Наука, 1990. 30-б.

²⁴ "Манас" 3-к. (С. Орозбаков) - Ф.: Кыргызстан, 1981. 135-б.

²⁵ Байбурин А.К., Топорков А. Л. У истоков этикета. 30-б.

²⁶ Омуралиев Ч. Теңирчилик (Улуттук философиянын уңгусуна чалгын). 104-б.

²⁷ Орынбеков М. Предфилософия протоказахов. - Алматы: 1994. 127-б.

²⁸ "Манас" 3-к. (С. Орозбаков) - Ф.: Кыргызстан, 1981. 179-б.

²⁹ Ошондо, 157-б.

³⁰ «Манас» 3-к. (С. Орозбаков) - 213-б.

³¹ Караңыз: Касым Тыныстан уулу: Адабий чыгармалар. - Б.: Адабият, 1991. 94-б.

³² Караңыз: Фрезер Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. - М.: Политгиздат, 1980. 283-б.

§ 2. Окказионалдык этикет философемасы

Этикеттик кырдаалдардын өзгөчө тибин окказионалдык этикет түзөт. Атайын сөздүктө: "Окказия (лат. случай) неожиданный, редкий случай"- деген аныктама берилген. Демек, бул этикеттин күтүлбөгөн, сейрек окуяларды, кырдаалды туюнткан көрүнүшү. Ушул көрүнүштөгү этикет индивидуалдуу, жеке мүнөзгө ээ жана ошол себептүү өзгөчө сылыктыкты, кылдат иштелип чыккан эрежелерди талап кылат. Дал ошондой кырдаалдардын катарына конок күтүү менен сөөк коюу этикети кирет.

Конок күтүү салттуу этикеттик кырдаал болуп саналат. Бирок ошол эле учурда ал түрдүү элдердин маданиятында ашкере эрежеленген жана социалдык турмушта орчундуу роль ойнойт. А.К. Байбурун жана А.Л. Топорков белгилегендей: "В обществах традиционного типа гостеприимство представляет собой скорее определенный морально-религиозный и социально-правовой институт, а прием гостя разворачивается как достаточно сложный ритуал"².

Кыргыз элинин меймандостук салтын алсак, жогорку пикирге толук ынанууга болот. Кыргыз элинин ишеними боюнча мейман келген үйгө кут түшөт. "Конок айтып келбейт, өлүм сурап келбейт" деп айтылгандай, атайылап чакырган сыйлуу мейманды түгүл жол жүрүп келе жатып күтүлбөгөн жерден конуп кеткени түшө калган бейтааныш адамды да сыйлап тосуп алган. Аны кудайы конок деп баалаган. Сыйлуу коноктун башкы белгилери болуп улгайган жашы, баатырдык даңкы, атактуулугу саналган. Феодалдык мамилелердин доорунда акыркы эки (айрыкча акыркысы) белги үстөмдүктө болгон.

Келген конокко үйүнөн жай берип, аны төргө отургузган. Кээ бир адамдар конокту өзү издеген. Чоң жолдун боюна барып, өтүп бара жаткан жолоочуну өзү үйүнө алып келип, союш сойбой жаткырган эмес. Ал турсун кудайы конок келсе, соёрго эчтекеси жок кээ бирөөлөр минип жүргөн жалгыз атын мууздаган учурлар да аз эмес. Мындай

социалдык-моралдык императив элибизге байыртадан мүнөздүү. Үй ээси мейманды "Конок үйдүн куту" деп сыйурматка бөлөгөн. Конок келгенде кою эгиз тууса, ал адамды касиеттүү киши катары эсептеп, ал эми бала төрөлсө, ошол баланын атын коноктун элинин атынан койгон. Мейманды урматтоонун эң эски, нарктуу жана биринчи кезекте аткарыла турган жолунун бири - мейманды алдынан тосо чыгып, салам айтып, атынан түшүрүп алуу. Эгер кадырлуу коноктун келиши алдын-ала белгилүү болсо, анда аны утурулап тосуп чыгышкан. Жүрүм-турумдун бул стандарты - "Конокту утурулап чыгуу" деген салт менен белгилүү. Келген конокту сөөлөт менен аттан түшүргөн. Ал үчүн коноктун атынын чылбырын тизгини менен суулуктай кармап, сол колтугунан кармаганда мейман оң бутун үзөңгүдөн бошотот. Ат алуучуну карай оой, оң буту жерге тийери менен сол буту үзөңгүдөн чыгып, аттан жеңил түшөт. Ардактуу конокту айыл жапырт тосуп алган. Салт боюнча коноктордун атын алып үйгө киргизген соң берилген даамдан кийин гана үйдүн ээси алардын келген жөн-жайын сураган. Себеби, меймандардан алардын ким жана кай жактан экендигин, эмне үчүн жана канча мөөнөткө келгендигин, кайда жана эмне максатты көздөп жол тартып бараткандыгын сураганга нарк-насил жол берген эмес. Бул кыргыздардын түшүнүгүндө мейманды тезирээк аттандырып жиберүүгө далалаттангандык катары терс бааланган.

Мейман төрдөн орун алып бир аз тыныккан соң гана эки тараптын ортосунда алака түзүүчү коммуникация ("фатическая коммуникация") аракетке келген.

Кыргыз элинин мурунку кездеги нарк-нускасы боюнча үйгө жумуштап келген адамдан деле, мейли конок адамдан болсун, эң оболу мал-жандын амандыгын, ар түрдүү жаңылыктарды, аба-ырайын, эл-журттун амандыгын суроо кабыл алынган. Дал ушул формалдуулук аткарылып бүткөн соң гана үйгө келген адамдын эмне максатты көздөп келе жаткандыгын, мүдөөсүн билүүгө кызыгышкан.

Фатическая коммуникация деген түшүнүккө конок болуп кетүүнү өтүнүп, үйгө чакыруу да тутумдашып кетет. Традиция боюнча маектешип жаткан адамдардын бирөөсү экинчисин мейман болуп кетүүсүн өтүнүп үйүнө чакырат. Көпчүлүк учурда бул акт квазифункционалдуу, ошол себептүү экинчи адам кырдаалга карап эле бул чакыруунун шарттуу экендигин баамдап, мейман болуп кетүүсүн өтүнүп жаткан адамга өз ыраазычылыгын билдирип, сунуштан сылык гана баш тартат. Адыг элинин этикетин изилдөөчү Б.Х. Бгажников башка адамды үйгө мейманга чакыруу адыгдарда ушунчалык өнөкөт адат болуп калгандыктан, мейманга чакырып жаткандардын көпчүлүгү конок күтүүгө даяр болбой туруп деле бөлөк адамдарды үйгө чакыра берише тургандыгын, айрым учурларда болсо ушунчалык өтүнүү менен чакырыша тургандыгын белгилеген. Ал: "В связи с этим заслуживает внимания широко известная в народе притча об одном бедняке. Поддавшись первому побуждению, он пригласил к себе группу всадников, проезжавших мимо. Спешившись, те спросили: "Где можно привязать коней?" Незадачливый хозяин, не имевший в своем доме даже коновязи, ответил: "Привяжите к моему языку, над которым я сам не властен"³.

Элибиздин конок күтүү салтында үй ээсине чоң жоопкерчиликтүү милдет жүктөлөт. Конок күткөн адам мүмкүнчүлүгүнүн болушунча ар бир кыймыл-аракети менен мейманынын көңүлүн алып отурушу керек. Бул жерде «Ашып болбосо да, кашың жокпу» деген макал чоң мааниге ээ. Себеби, мейманды жакшы маанайда кабыл алып, кепке тарта отуруу менен анын көңүлүн көтөрүү үй ээсинин биринчи кезекте аткаруучу зарыл милдеттеринен болуп саналат. Ошондуктан үй ээси мейманга сөз берип, анын сөзүн көбүрөөк тыңдаган. Аны жалгыз таштап, чыгып кеткен эмес. Коноктун жанына сөзсүз бирөөнү калтырган. Коногунун сөзүн эч качан бөлгөн эмес. Коногун көзгө илбей, өз ара сүйлөшө берүү барып турган адепсиздик болуп эсептелген. Үй ээси меймандын сөзүн кокусунан болүүгө туура келсе, анда өз сөзүн кечирим менен "Сөзүңгө аралжы" деген сөздөр менен

баштаган. Айтор, орус тилинде "Когда я ем, я глух и нем" деген эрежеси биздин конок күтүү салтыбыз үчүн жараксыз. Бул нерсени конок адам аны жактырбагандык катары баалашы мүмкүн. Ушуга байланыштуу француздар "Унчукпоо адамдарды аралыктан да көбүрөөк алыстатат" деп айтышат.

Салт боюнча чоң жоопкерчилик жана белгилүү бир эрежелерди кармануу үй ээсине гана эмес, үй-бүлө мүчөлөрүнө да жүктөлөт. Атап айтканда, коноктун көзүнчө үй-бүлө мүчөлөрү бири-бирине үндү бийик көтөрүп сүйлөшкөн эмес. Себеби, меймандын көзүнчө үндү катуу чыгарып сүйлөмөк турсун, үйдөгү мышыкты да "пыш" деп коюу, келген конокту жактырбагандык, сүйбөгөндүк, керек болсо аны кетирүүгө ниеттенгендик катары кабылданган. Меймандын көзүнчө мышыгыды "пыш" дебе" деген макалды түз да, кыйыр да маанисинде кабыл алуу керек.

Конок күтүү учурунда тематикалык табу бекем сакталат. Айтылган сөзгө аралжы иретинде мейманга таарыныч же жагымсыз сөздөрдү айтып, ал адамдын көңүлүн оорутканга тыюу салынат. Себеби бул өтө адепсиздик катары эсептелет. Азыр деле айтылып жүргөн "Үйүнө келгенге таарыныч айтпа" деген макал ошол тыюу салууну кабарлайт. Мындан сырткары үй ээси мейманга анын көбүрөөк кармалып калгандыгын кыйытып билдиргенге да салт жол бербейт. Жалпысынан алганда, тематикалык табулардын көпчүлүгү оор басырыктуу болууга, толеранттуулукка умтулуудан улам келип чыккан.

Конок күткөн адам меймандын кандай ниет менен келгендигин, канча күн түнөй тургандыгын боолголоп эле биле алган. Мисалы, каада-салт боюнча үйгө келген адамдын колундагы камчысына карап эле анын эмне максат менен келгенин билүүгө мүмкүн болгон. Тагыраак айтканда, кыргыз элинин салтында боз үйгө же аксакалдар отурган жерге камчы сүйрөп киргенге жол берилген эмес.

Анткени, камчы сүйрөп кирүү касташуунун белгиси катары кабыл алынган. Эгер бүктөй кармап кирсе доо доо-лашканы, өч алганы келгени, камчыны белине кыстара кирсе

жөн-жай эле келгени деп билишкен. Эл оозундагы "Кегинди ичиңе кат, камчыңды койнуңа кат" деген макалдын келип чыгуу себебин жогорку жагдайлар менен түшүндүрүүгө болот. Ал эми түнөгөнү келген адамдын ишараты болуп камчыны ээр-кашка илип кирүү саналган. Коноктун кандай ниет менен келгенин анын камчыны кантип илгенине карап билишкендиги кабардин, черкес элдеринин турмушунан кезигет¹.

Үйгө камчы кармап киргенге жол бербеген тыюу казак, монгол элдеринде да болгон. Мисалы, казак элинде кимдир бирөө султандын боз үйүнө камчы кармап кире турган болсо, султан ошол адамды айыпка жыгып, анын мингич атын тартып алганга укугу болгон².

Камчы кармап үйгө кирүүгө жол берилбегенин төмөнкүчө чечмелесе болот. Камчы бир эле унааны башкаруу же малды айдоо үчүн эмес, атчан адамдын ишенимдүү куралы болуп да саналат. Ошол себептүү сөз болуп жаткан тыюуну адыг элдеринин, монголдордун үйгө кирүүдөн мурун конок адамдын ок атуучу куралын, бычагын кынынан сууруп, сыртка калтырган салты менен бир катарга коюуга болот. Себеби, баары тең эле «бөтөн» адамдын ак ниет менен келгендигин ырастаган ишарат болуп жатат.

Үй ээси конок адамга карата өз милдеттерин кантип кынтыксыз аткаруусу керек болсо, конок да үй ээсине карата өз милдеттерин так ошентип аткаруусу зарыл. Сөз социалдык байланыштардын ушул формасына таандык болгон өз ара түшүнүүчүлүктү, сый-урматты, боордоштукту көздөгөн коноктун өзүн алып отуруу эрежелери жөнүндө болуп жатат.

Коомубузда үстөмдүк кылган пикир боюнча, конок адам мейман тосуу учурунда зарыл болгон сылыктыктарды сактоого аракет кылып жаткан үй ээсинин эрки менен болууга милдеттүү болгон. "Конок койдон жоош" деген макал меймандостук салтыбыздын ушул мүнөзүн эң таамай көргөзүп турат. Бул шарттан улам конок адам үй ээсин ызат кылып, дасторкондун аз-көбүнө ыраазы болуусу жөн. Дасторкон үстүндө ыппас сөздөрдүн жүрүшү, жаңжалдашуу, сөгүшүү, отүп кеткен жагымсыз жагдайды козгоо этикетти

одоно бузгандык болот. Ушундай эксцесстердин болтурбоо максатында сөөк өчтү душмандар конокко бирге чакырылбайт. Дасторкон үстүндө үй ээлери эле эмес, коноктор да бири-бири менен шыбырашып сүйлөшсө, ортодо орноп калган ымалага терс таасирин тийгизет деп эсептелген. "Шыбыр сөз шектентет" дегендей шыбырашып сүйлөшүү орунсуз.

Конокту сыйлоону тамак-ашсыз элестетүүгө мүмкүн эмес. Мейманды тамак-ашы жок күтүп алуу этикетти одоно түрдө бузгандык болуп эсептелген. Үй ээсинин меймандостугу анын дасторкону менен өлчөнгөн. Меймандос адам элибизде зор урмат-сыйга татыган. Андай адамды "жайыл дасторкон", "кең дасторкон", "май казан", "казан-аштуу" деген сөздөр менен сыпатташса, тескерисинче, пейили тар, зыкым адамдарды "дасторкону кууш", "куу казан", "чычкан мурдун канатпаган" деп айтылат. Илгери меймандостук салтын бузганга туугандары, кошуналары, тааньштары, коноктордун өзүлөрү, жалпысынан алганда коомчулук моралдык айып тагышкан. Ошондуктан бар тапканын коногунун астына коюп, анын коңулун алып, сураган нерсесин аянбай берген. Мындан сырткары, коногуна салынган дасторконун жыйбастан, дасторкон үстүндө өмүр токтоп турат деп ырым кылган.

Кыргыздар көп кылымдык тарыхында тамак-аштын көптөгөн түрлөрүн жаратышкан. Башка көчмөн элдер сыяктуу эле кыргыз элинде да негизги азык болуп эт эсептелинет.

Тамак тартуу салты боюнча меймандарга эт устукандалып бышырылып, мүчөлөп тартылат. Айрым бир өзгөчөлүктөрүнө карабастан устукан тартууда адамдын жашынын улуулугуна артыкчылык берүү салты сакталып келе жатат. Ошол салтка ылайык, биринчи болуп жашы улуу адамга устукан алуу кезеги берилет. Ушул "улуу - кичүү" же "биринчи - акыркы" оппозициясын элибиздин "Кары карап турбайт, жигит жилик албайт" деген макалы айкын көрсөтүп турат.

А.К. Байбурин менен А.Л. Топорков: "У многих народов, занимающихся скотоводством, существует строго установленная связь между статусом участников застолья и определенными частями подаваемой к столу мясной пищи"⁶ —

деп жазуу менен бирге, мисал катары казактардын, тувалыктардын, монгол жана калмактардын салтын далилге тартышкан.

Тамак-ашты жеп-ичүүдөн мурун жана кийин колго суу куюу церемониясы аткарылган. Адатта, эркек бала колго суу куюшу шарт. Суулукту сол ийинге илип, чылапчынды четинен кармап, жылымык (тумшугу сынган) суусу бар кумганды же чайнекти оң колго кармап, эт жээрде солдон онду көздөй карай колго бөлүп-бөлүп чачыратпай куюшу керек. Ошондо колун жууп жаткан адамдар: "Тилегийди берсин", "Бар бол", "Өмүрлүү бол" өйдүү баталарын беришкен.

Эт желип, бата кылынып бүткөндөн соң ыкчамдатылган (кол күйбөгөндөй) суу ондон солго куюлат. Жогоркудай баталар кайрадан берилет. Балага суу куйдуруу салт. Мындан балдар ары тарбия алышса, ары бата алышкан. Көкөтөйдүн ашында да колго суу куюлганы:

Кызматкери бүгүлүп,

Кош кошуна жүгүрүп

Кызматкерлер суу куйду⁷ - деп эскертилет.

"Манас" эпосундагы "Чоң казат" бөлүмүнүн киришүүсү катары милдетти өтөгөн окуя – жети кандын чатагы. Ошол эпизоддо кандар Манаска жолугуу үчүн көп кол менен барганда, аларды сый-урмат менен тосуп, аттарына күрүчтөн жем илинип, ойдо жок сыйды көрүп, магдырап жатып калышкандыгы баяндалат. Өздөрүнө эле эмес, минип келген аттарына да чоң сый көрсөтүлгөндүгүндө эч бир таң калыштуу нерсе жок. Географиялык тоолуу шарт, ага ыңгайлашкан жашоо ыгы, тынч күнүнөн коогалаңы көп болгон жоокерчилик заман кыргыз элинин жылкыны өзгөчө аздектөөсүн шарттаган. Себеби, жылкы биринчиден, оорду жеңил кылып, көчүп жүрүүгө ыңгайлуу унаа. Экинчиден, ал зарыл азыктын булагы. Үчүнчүдөн, жылкыны төрт түлүк малдын ичинен багып, кароо да жеңил келген. Ошондуктан, кыргыздар жылкыны малдын асылы деп, ал жөнүндө кеңири түшүнүктөргө ээ болгон. Аны "Ат - адамдын канаты", "Ат, аттан кийин жат". "Аты жоктун буту жок" деген макалдар тастыктап турат. Жылкы элибиздин турмушунун орчундуу жагын аныктагандыгын М. Убукеев-

дин: "Об особом отношении к коню говорит эпизод "Смерть богатырей". Манас великодушный возвращается из "Великого похода", потерпев жестокое поражение. Войско его рассеяно, богатыри погибли, навстречу Манасу выходит вдова Алмамбета - Арууке. И Манас о смерти своего коня Ак-Кула сообщает раньше, чем о гибели Алмамбета.

Ак-Кула стрелой поразили насмерть, аяш,

А единственный наследник Азиз-хана

Золотокосый, краснокушачный Алмамбет

Принял священную смерть аяш!

Если Троянская война у Гомера начинается из-за Елены Прекрасной, то многолетняя изнурительная война между кыргызами и кытаями разгорается из-за знаменитого скакуна хана Кекотая -Мааникера. Этот факт говорит об огромной роли, которую играли кони в социальной жизни кочевников-кыргызов⁸ – деген сөздөрү да бекемдей алат. Ушундан улам "Коноктун өзүн бакпай, атын бак" деген макал жаралган.

Тамактануунун да өз маданияты бар. Кыргыз эли байыркы журтчулуктан бери тамакты кадырлап-барктап, сыпаа азыктанган. Алсак, тамак-аштын көптүгүнө карабастан, соргок атка конбош үчүн ашкере азыктануу айыпталган. Ошого байланыштуу "Тойго барсаң, тоюп бар" дешип, мейманга бара жаткан адам атайын тоюп барган. Сый учурунда берилген тамактардын айрым бөлүктөрүн үй ээси сурангандыгына карабастан кол тийгизбей калтыруу адептүүлүктүн белгиси болуп эсептелген. Бул каада-салт бир гана символикалык эмес, түздөн-түз практикалык да мааниге ээ. Анткени, дасторкондо калган тамак-аш "конок түп" мейман күзөтүп жаткан үй-бүлөгө берилген.

Тамактануу учурунда дасторкон үстүндө какырынып-түкүрүнүү чоң уят болгон. Ушуга байланыштуу төмөнкү мисалды далилге тартууга болот. Илгери, белгилүү манап Мырзабек Жумгалдан Кочкорго келип калат. Тай союлуп, эт тартылат. Эт жеп жатканда этке кошулуп бир учтуу сөөк келип тамагына сайылат. Сөөк сайылганын билип, эт жебей тойдум деп четке чыга берет. Эт желип, колго суу куюлуп, чай ичип жатып

алышат. Эртең менен манап каадасын кылып, карандай чай ичип аттанып кетет. Бир топ алыстап эл жок жерге барганда аттан түшүп, чалкасынан жатып, жигитине баягы сайылган сөөктү суурутуп чыгат. Эгер какап кетсе, "баягы Мырзабек манап какаганда" деп сөз кылып күлүшөрүн, кийин уят болушун билип, тамакка сайылган сөөккө чыдоого мажбур болгон. Себеби, элибизде "Уят өлүмдөн катуу" деп эсептелет.

Конок күтүү жол-жосунунун дагы бир тарабы – ичкиликти ичүү – маданияты. Ошондуктан кыргыздардын ичкиликке болгон салттуу мамилесине кайрылып өтүү жөндүү. Түрк-монгол элдеринин катарында кыргыз эли да байыртан эле мас кылуучу ичимдиктерди өздөрү жасап жана аны колдонуп келген. "Манас" эпосундагы арак тартуу технологиясын сүрөттөгөн эпизод кабар берип турат⁹.

Ошол эпизоддо сүрөттөлгөндөй аракты сый көрсөтүүдө башка азыктардын катарында дасторконго коюлган Бирок, анын зыяндуулугун элибиз билип, этикети өнүккөн эл катары аны көп өлчөмдө ичүүнү жаман жорук катары баалашкан жана аракты көп ичүү коом тарабынан колдоого алынбагандыгы айтылат. Эпостогу:

"Арак деген аш ичтим балдар,

Акылымы кошо ичтим балдар", - деген

сөздөр көп нерсени маалымдап турат¹⁰.

Элибиздин фольклорунда арактын зыяндуулугун жана аны көп ичүүнү келекелеп уяткарган макал-лакаптар да көп. Мисалы, "Ичкиликке тойгон, энесин тааныбайт", "Атан төө мас болсо, тайлак менен дос болот, "Карыганда көздүн кубаты кетсе, мас болгондо сөздүн уяты кетет", "Ченебей ичкен мастан түңүл, ыгы жок көпкөн жаштан түңүл" деген сыяктуу макалдарда масчылыкка болгон терс көз караш таасын байкалат.

Ичкиликке болгон элибиздин мамилесин изилдөөдө фольклорго булак катары кайрылуубуз да бекеринен эмес. Себеби элдин өткөн тарыхына байланышкан жазма-эстеликтердин жоктугу фольклордун, анын катарында эпостордун да изилдөөгө булак болуп берүүчү маанисин жогорулатат. Ошондуктан кыргыз эпосун тарых күзгүсү катары

гана карабастан, улуттук маданиятыбыздын өзгөчө факты катары да, кыргыз философиясынын тарыхы катары да кароо зарыл.

Жазма материалдар да такыр эле жок эмес, бирок алар аз. Ж. Баласагындын чыгармасына чейин же андан кийин жүрүм-турумду, үрп-адаттарды баяндаган кандайдыр-бир жазма эстелик же этикалык трактат биздин күндөргө жетип келген жок. Ал эми өз мезгилинин нарк-насил кодекси болгон Ж. Баласагындын "Куттуу билим" поэмасы жаралган доордо деле аракеттик, ичкилик ичүү, жаман жүрүш-туруш, бузукулук катары баалангандыгы жана ал катуу айыпталгандыгы поэмада таасын белгиленген. Автор жалганчы, зордукчул, ач көз, уятсыз, чорт кыял, өктөм, тажаал сыяктуу жаман сапаттардын катарында ичкич адамды да кошуп эсептеген. Улуу ойчулдун:

Ичимдик канча жаман ишти баштайт.

Канчалык жакшылыкты кууп таштайт!¹¹ –

деген саптарынан аракеттиктин чоң балекет алып келе тургандыгын терең көрө билгендигине ынанасың.

Поэмадагы конокко баруунун, чакыруунун жол-жоболорунан элибиздин меймандостугундагы ичкилик ичүүгө байланышкан салттуу белгилерди да көрүүгө болот. Бирок, ал белгилер азыркы мезгилде элибиз салт катары тутунуп жүргөн жорук-жосундар менен дал келбестигин өзгөчө белгилеш керек. Анткени, конокко баруу менен күтүүнүн жол-жоболору баяндалган ыр саптарынын контекстине карасак, акыркы учурларда көнүмүш, өнөкөт адат болуп бараткан конок адамды ичкилик ичүүгө кыстоо же аны аракка тойгузуп, мас абалга жеткизүү керек деген ой эч бир кезикпейт.

Элибиздин ичкиликти зыяндуу деп эсептегенин жана ага болгон салттуу мамилеси абдан туура экендигин азыркы учурдун көз карашы менен бекемдеш үчүн генетик-окумуштуу А. Ибраимовдун эмгегине кайрылуу жетиштүү¹².

Конок күтүү маданиятынын жыйынтыктоочу бөлүгү – конокту узатуу жөрөлгөсү. Бул церемония социалдык-психологиялык жактан кызыктуу. Себеби, кабыл алынган эрежелерди сактоо менен боз үйгө келип түшкөн мейман

кайра кайтканда да тиешелүү эрежелерди сакташы керек болгон. Атап айтканда үй ээлерине ыраазы болгондукту билдирүү иретинде конок адам аларга бет алды менен (анфас же фронт) жайгашуусу зарыл деген эреже абдан бекем сакталган. Ал эрежени сакташ үчүн конок адам өз атынын башын боз үйдү көздөтүп бурган. Ошондон кийин гана ээрге минген. Андан соң үй ээлери менен коштошуп, атынын башын солго бура тартып жөнөп кеткен. Ушул логикага ылайык үй ээлерине болгон өз нааразылыгын конок өз атынын башын кете турган тарапка буруп алып аттануу менен билдирген. Андай учурларда: "Далысын салган бойдон аттанды" деген сөздөр айтылган. Ал эми далыны салууну болсо көпчүлүк пикирлерге таянып эле жактырбоонун, теңсинбөөнүн, тоготпоонун, оройлуктун белгиси деп баалагандык жетишсиз. Анткени, "далысын салуу" терең мааниге тунган символ, кабылдабоонун, жек көрүүнүн жеткен чеги, кайнаса каны кошулгус карама-каршы уюлга ажыроо¹³. Мындан сырткары, коноктун өз атына камчыны катуу чапкандыгы да анын нааразы болуп бараткандыгын билдирген. Жогорку аракеттердин белгилик функциясын эске албай туруп жөнү жок аракеттенүү ошол адамдын тарбиясы жоктугун, этикетти начар же таптакыр билбегендигин туюнткан.

Коштошуу эки тараптын бири-бирине карата айтылган жакшы тилек сөздөр менен белгиленген. Аттанып жаткан адамга ак жол, бакты-таалай, тынчтык каалашкан. Үй ээси коноктон анын дагы келип кетүүсүн өтүнгөн. "Бизди унутпай, ушул тараптарда болгондо биздин үйдөн кыйгап өтүп кетпе, сен үчүн дайыма эшик ачык" деп эскерткен.

Жалпы жонунан конок узатуу жоролгосу башка адамга болгон урмат-сыйды, аны менен болгон жолугушуудан алган ырахатты узартууну каалагандыкты символдоштуруп турат. Бирок, ошол эле кезде конокту узатуу өз ичине конок адамды, улууну, аялды коргоонун да тээ байыркы идеясын камтып турат. Узатуу эң башында кол салуудан коргонуу зарылдыгы катары пайда болгон болсо, бара-бара сый көрсөтүүнүн, урматтоонун же баш ийүүнүн демонстрациясы болуп калган. Башкача

айтканда, "утилитарная функция слилась с этической, а в ряде случаев (когда поведение рассчитано целиком на внешний эффект) сдала ей свои позиции"¹⁴.

Күндөлүк этикеттен жүрүм-турум манераларынын кылдаттыгы, талаптуулугу боюнча айырмаланган окказионалдык кырдаалдардын катарына сөөк коюудагы этикетти кошууга болот. Анткени, сөөк коюу жана аза күтүү учурундагы атмосфера адамдардан өз манераларына кылдаттык менен көңүл бөлүүнү, тиешелүү эрежелерди бекем сактоону талап кылат.

Адамдын өлүмү – биологиялык факт жана өлүм организмдин жашоосунун мыйзам ченемдүү жыйынтыгы. Жашоону тануу, чындыгында так ошол жашоонун өзүндө камтылып турат, андыктан жашоо дегенин анын өзүндө түйүлдүк түрүндө дайыма камтылып турган, өзүнүн сөзсүз түрдө өлүм менен бүтө турган натыйжасы менен айкалышта түшүнүлө тургандыгы илимий эмгектерде белгиленген¹⁵. Узак мезгил аралыгында өлүм деген феномендин табышмагын жандырууга, өлүм менен өмүрдүн парадоксунун ички сырын билүү үчүн болгон аракеттердин натыйжасында өлүм биологиялык факт эле болбостон, ритуалдык предметке да айланып калган. Сөөк коюу салты жөнүндө сөз кылуудан мурда кыргыз элинин жалпы эле өлүмгө карата болгон мамилеси кандай деген суроо туулат. Бул суроого Ш.Б. Акмолдоеванын: "Анализ текста "Манаса" указывает на то, что древние кыргызы высоко ценили саму жизнь. Об этом свидетельствует и преобладающая "посюсторонняя" ориентация древнего кыргыза, признание жизни высшей положительной ценностью в резком противопоставлении ее смерти как явлению отрицательному. Если человеку и суждена смерть, если жизнь человеческая конечна, то надо радоваться ей, этой жизни и наслаждаться ею"¹⁶. Бирок, ошол эле автор жазгандай: "Оппозиция жизнь – смерть становится в древнем традиционном обществе одновременно оппозицией добро – зло. Зло есть смерть и все, что ведет к ней, добро – жизнь и все, что ее укрепляет"¹⁷. Ошол себептүү сөөк көмүү расымы мүмкүн болгон бардык ыкмаларды колдонуу менен, өлүмдөн обочолонгон абалда калгандай, башкача айтканда аны көңүлгө албагандай

түр көрсөтүп аткарылат. Жада калса "өлдү", "өлгөн адам", "өлүктү көмүү" деген сыяктуу сөздөр колдонулбайт. Жогорку сөздөрдүн ордуна метафоралардын дыкаттык менен иштелип чыккан системасы колдонулат. Маселен, "өлүп калды" деген сыяктуу тике айтылган сөздөрдүн ордуна "пендечилик кылды", "каза болду", "казасы кабыл болду", "дүйнөдөн кайтты" деген сөздөр колдонулат. "Манас" эпосунда Көкөтөйдүн көз жумаар алдындагы айткан керээзи боюнча Бокмурун Таласка барып, атасынын көз жумганын Манаска кабарлаганда:

Жанадил уулу Көкөтөй
Жалгандан баатыр көчкөнү,
Жарыктуу шамы өчкөнү!¹⁸

Андан сырткары адамдын көз жумгандыгын ата-энесине, туугандарына угузууда элибиз комуз, кыяк күүлөрүн да пайдаланган.

А.К. Байбурун менен А.Л. Топорков белгилешкендей: "Присутствие смерти (которой как бы нет) создает особое, в высшей степени напряженное пространство. В его центре находится покойник, здесь проходит граница между миром живых и миром мертвых, и люди начинают вести себя по законам этого пространства. Чем ближе к центру, тем более двойственным становится поведение участников обряда"¹⁹. Натыйжада, жүрүм-турумду жөндөө талабы да жогорулап, ага ылайык тыюу салуу менен көрсөтмөлөр көбөйөт. Ошол учурдагы адамдын абалы эки дүйнөнүн ортосунда тургандай абалды элестетет. Мындай абалда, жүрүм-турумдун көнүмүш болгон формалары өз маанилерин жоготушат.

Башка элдердей эле кыргыздарда да ритуалдык мүнөзгө ээ болгон, эмоцияларды билдирүүнүн бекем орноп калган классикалык формалары бар. Бул адаттардын көпчүлүк эле элдерге мүнөздүү экендигине белгилүү англис этнографы жана дин тарыхчысы Джеймс Фрезердин "Фольклор в Ветхом завете" деген эмгегиндеги маалыматтар күбө боло алат²⁰. Ошондой эле бул салттын архаикалык башаттарга ээ экендигине, шарият тыюу салгандыгына карабастан, бул

жосунду көпчүлүк элдердин, алардын арасында кыргыздардын да сактап келгендиги белгилүү.

"Манас" эпосунан да ушундай үрп-адатты жолуктурууга болот. Эпосто Манас кайгыш болгондо Каныкей чачын жазып, бетин тытып, башына кара салынып кошок кошкону:

Ошондо кайран катын Каныкей
Кандуу бети жыртылуу,
Кара чачы жайылуу²¹ - деп айтылат.

Бирок аза кайгыны мындай билдирүү кадимки турмушта боло жүргөн көрүнүш. Маселен, Белек Солтоноев: «Өлүккө катын-кыздары бетин тырмап ыйлаган» - деп жазат. Ал эми Талып Молдо: "Каза болгон киши эркек болсо, анын аялы жана жакын аялдар бетин тыгышат"²² - деп белгилеген. Кызкелиндердин бетин тытуусун алардын стресстик кырдаалга болгон табигый реакциясы катары баалоо керек. Психолог жана физиолог адистердин байкоолору боюнча да өтө кайгыруу көбүнчө ушундай формаларда чагылат. Анткени адамдар өзүлөрүнүн денесине ооругандай кылып зыян келтирүү менен өзүлөрүнүн ички кайгысын, жан-дүйнө азабын басаңдатышат деп эсептешет.

Элибиздин сөөк коюу салтында проксемикалык жүрүм-турумга зор көңүл бөлүнгөн. Алардын баарына токтолуп отурбастан, негизги бирөөсүнө гана кайрылып көрөлү. Мисалы, "Манас" эпосунда Көкөтөйдүн керээз сөзүндө:

Өткөнүмө өкүнтүп,
Жан келгендин баарысын

Жарым таш жерден өкүртүп²³, - деген саптар бар. «Жарым таш» деген сөзгө "Манас" энциклопедиясында: "Орто Азия элдеринде салмакты жана аралыкты билгизген өлчөм. Эпосто аралыкты билгизген гана өлчөм катары берилген. Бир таш 9000 кадамдан (6 км) 12000 кадамга чейин (8,5 км). Орто Азиянын ар кандай жерлеринде ар кыл болгон" - деп түшүндүрмө берилген. Демек, Көкөтөйдүн керээзинде айтылган "жарым таш" аралык өлчөмү - 3-4 км. ортосундагы аралык. Ошончо аралыктан адамдардын өкүрүп келүүсүн

керээз кылып айткан сөздө проксемикалык жүрүм-турумдун эрежесиндеги "алыс-жакын" оппозициясына тиешелүү маселе козголгон. Биринчиден, 3-4 км. ыраактан өкүрүп келүү маркумду сыйлагандыктын, анын өлүмүнө кайгыргандыктын белгиси болуп кызмат өтөсө, экинчиден, Көкөтөйдүн атайын суранып керээз кылганына караганда, байкап турган элге өзүнүн тегин адам эмес экендигин туюнтуунун да камын көрүп жатат деп жыйынтык чыгарса болот. Ошондуктан азыр да батага келген кишилер мейли аттуу же жөө болсун, ыраактан өкүрүп келишет. Ал эми дүйнөдөн кайткан адамдын үйүнө өкүрүп келүү зыйнатын аткарбагандарга карата "Өкүрбөй келип түштү", өндүү таарынычтар айтылат.

Сөөктү койгондон кийин "кандай киши эле?" деген суроо берилген. Ал суроого баары сөзсүз түрдө "жакшы киши эле" деп жооп беришкен. Ушул жерде Байыркы Грецияда жашаган, көөнө мезгилдин "жети даанышманын" бири – Хилондун (б.з.ч. VI к.): "Об умерших не злословить" ("О мертвых или хорошо, или ничего")²⁴ - деген сөзүн эстөө жөндүү. Ушул сыяктуу эле, кыргыз элинде да "Арсыз адам арбакты сөгөт" деген сөз айтылат. Эгер кокусунан маркумдун көзү тирүү кезинде жасаган жаман ишин сөз кылуу зарылдыгы туулуп калса, аны айтуудан мурун "кара жер жамандап барбасын" деп айтылат. Ал эми жакшы киши жөнүндө сөз болсо: "Бейиши болгур" деген сөз менен коштолот. Мына ушул маселеде Ж. Баласагындын:

"Жакшы беле",

"Жаман беле"—бул адам?

Жакшыны айтып, жамандарды каргашат,

Кайсынысы сага ылайык - өзүң айт?"²⁵ – деген ыр саптары бутага таамай тиет.

Сөөк коюуда козголуучу сөздөрдүн темасы жөнүндө Д. Садыхбекова: "Если собираются по случаю траура, то мужчины, как правило, ведут беседы на совершенно отвлеченные темы"²⁶ - деп жазгандай, чындыгында эле сөөк көмүүгө келген адамдар тамаша кеп айтышса да өлүм аралашкан сөздөрдү аз сүйлөшөт. Тагыраак айтканда,

коммуникативдик табулардын ичиндеги экинчи тип - тематикалык табу кынтыксыз сакталат.

Аза күтүү мөөнөтү ар кыл маданияттарда ар башкача. Ал мөөнөт маркум менен болгон жакындык даражага карай айырмачылыктарга ээ экендиги белгилүү. Алсак, Ч. Валихановдун: "После смерти каждого киргиза семейство его держит в продолжение целого года траур, который состоит в ниже-следующем: на юрте стоит черный флаг, жена каждое утро и вечер должна неумолчно и гласно оплакивать"²⁷ – деген маалыматы кыргыз элинде аза күтүү мөөнөтү бир жылга созула тургандыгын тастыктайт. Мисалы, көз жумган киши эркек болсо, "өлүм эсинин аялы кара кийим кийип, тетири карап, өлгөн кишинин жакшы иш издерин кошок менен айтып, үн салып отурат. Бул иш жылына чейин созулат"²⁸. Же болбосо Талып Молдо жазгандай: "өлгөн адамдын аялы чачын жазып, башына кара салуучу. Ашын бергиче дайыма тескери карап, аза күтүп отурат. Күнүгө үч маал кошок кошот"²⁹.

Салт боюнча көз жумган адамдын аялы башына кара кийген. Ал эми кара кийбей койгон аялды элде эрине күйбөй койду деп айтат. Андыктан "Аял намыс үчүн кара кийет" деген макал күбөлөп тургандай, маркумдун аялы ал адамдын ашы өтмөйүнчө үстүнөн карасын чечкен эмес. Демек, элибиздин түшүнүгү боюнча кара түс караңгылыкты, наркы дүйнөнү туюнткан символдук мааниге ээ болгон деп айтууга негиз бар. Бул маселеде изилдөөчү Д. Садыхбекованын: "Эпитеты, характеризующие тот спектр отрицательных эмоций, которые связаны с печалью, передаются словом кара "черный"³⁰ – деген пикири жөндүү. Түскө байланыштуу анын этикеттик атрибутикадагы өзгөчө ордун, этикеттик кырдаалда анын семиотикалык статусунун чукул жогорулап кеткенин айтуу абзел. Мисалы аза күткөн боз үйдүн символуна токтолсок, жакынкы көз жумган боз үйдү башка үйлөрдөн анын тышкы түрү боюнча ажыратууга мүмкүн болгон. Ал үй аза желеги тагылгандыгы менен айырмаланып турган. Ч.Валиханов "Ысык-Көл күндөлүгүндө" кыргыздардын аза күткөн боз үйүн мындайча сүрөттөйт: "Черный флаг, повешенный на юрте,

указывал на это событие, указывая также на ступень лет, возраст покойника. Если на юрте развешивается какой бы ни было флаг, вы должны понять, что юрта эта лишилась одного из своих членов. Если флаг этот красный – умерший был молод, черный – средних лет, "белый – старик"³¹. Ушундай ырым-жырым көөнө тарыхта казак элинде да сакталган.

Көпчүлүк элдерде тигил дүйнө жарыкчылыкка карама-каршы турган, тетири дүйнө катары элестелген. Андыктан ошол дүйнө менен контакт болгон шарттарда кадыресе кыймыл-аракеттерге карама-каршы келген иш-аракеттер кеңири колдонулган. Казак окумуштуусу Н. Шаханова бул маселеге тиешелүү: "Практически вся символика юрты, связанная со смертью выражала идею принадлежности миру мертвых, все действия совершались с противоположным знаком"³² - деген жүйөлүү пикирин айтып, айрым мисалдарды далилге тартат. Атап айтканда, кадимки күндөрү казактар боз үйдүн кийиз эшигин ичкери көздөй түрүшкөн болсо, өлүм болгон учурларда эшикти тескерисинче, тышка карай орошкондугун маалымдайт. Ошол себептүү "эшикти кайырба" (запрет на неправильное, как бы "наизнанку" сворачивание войлочного надверника) деген тыюуну казактар жөн күндөрү бекем сактай турушкандыгын белгилеген. Айрым маалыматтарга таянып, сөөктү коюу жана аза күтүү учурларында маркумдун жакындары өз кийимдерин тигишин сыртка каратып кийишкендигин да кошумчалайт. Андан сырткары, маркумду жоктоп ыйлаганда аялдардын тетири карап ыйлашкандыгын да аномалиялык жүрүм-турумдардын катарына кошкон.

Тетири дүйнөгө ылайык келген "тескери белгиси бар" аракеттердин аналогиясы кыргыз элинин сөөк коюу салтынан деле кездешет. Атап айтканда, Талып Молдо менен Үсөйүн ажынын маалыматтарындагы аялдардын коломтого далысын сала тетири карап отуруп ый чыгаруусун эч күмөн санабай туруп эле көнүмүш жүрүм-турумга каршы келген элемент катары бааласак болот. Себеби, очок, кемеге - семантикалык борбор, боз үйдөгү олуттуу орун болгондуктан, жай турмуш күндөрү кемеге далысын салып отурганга эч бир жол

берилген эмес. Андан сырткары, Т. Баялиеванын китебиндеги саяк жана бугу урууларында адамдын өлүм алдындагы кыйналуусун жеңилдетүү максатында ошол адамдын кийимин жакасын төмөн каратып илип коюшкандыгы, тердикти ич жагын тышка каратып боз үйдүн үстүнө жайып коюшкандыгы тууралуу маалыматтарын да карасак болот³³.

Сөөк коюу жана аза күтүү учурундагы "тескери белгиси бар" аракеттер башка элдерде да кездешет. Мисалы, өз уруулаштарынын бирөөсүнүн көз жумгандыгын кабарлаганы бараткан чабаганчынын адыг элдериндеги жүрүм-турумунун аналогиялык компоненттери жөнүндө айта кетүүгө болот. Изилдөөчү С.Х. Мафедзевдин жазганына ылайык суук кабар айтканы бараткан атчан адам колуна курал алган эмес. Ал эми камчыны болсо адаттан тышкары сол колунда кармап, тизгинди болсо оң колу менен кармаган. Ушул белгилерге карап эле ар бир жолуккан адам ал кишинин кайгылуу кабар алып бараткандыгын жабылбай билген. Атчан адамдын суук кабар алып келгендигин анын эч ким менен саламдашпагандыгы, ал эми аттан болсо адаттагыдай сол жактан эмес, оң тараптан түшкөндүгү да туюнтуп турган³⁴.

Көчмөн коомунун салттуу этикеттик нормалары айылга жана боз үйгө карай атты чаап келгенге тыюу салган. Бирок, адам көз жумган же каргашалуу окуя болгон учурларда бул тыюу сакталган эмес. Башкача айтканда, кадыресе жүрүм-турумга каршы келген аракеттер ишке ашкан. Айылга же боз үйдү көздөй ат чаап келгенди кимдир-бирөөнүн өлүмүн кабарлаганы келе жаткан жышаан катары кабыл алышкан. Кыргыз элинде да бул ырасым таркалган. Х. Карасаев: "Өлгөн адамга өкүргөн адам же адамдар айылды карай катуу чапкан. Же болбосо өлүк чабаганчысы гана катуу чапкан. Же элге түшкөн бүлүк жөнүндө жаман кабар тараткан адам гана айылды көздөй аттын оозун кое берген. Жалпы эле айыл арасына да адыраадатып чаап жүрүү - адепсиздик болгон. Ошондуктан кыргыз адамы айылды карай ат менен катуу жүргөн эмес. Андай адамды эл жек көргөн"³⁵ - деп жазат.

Аза күтүү мезгилинде "нормалдуу жашоо" ыргагынан убактылуу четтөөгө багытталган чаралар көптөгөн башка чектөөлөр менен толукталган. Алсак, сөөк чыккан үйдө от жагылбаган жана тамак-аш даярдашкан эмес. Ошондой эле сөөк чыккан үйдө аза күтүү учурунда күлкүгө, ырдаганга, оюн-зоок өткөрүүгө тыюу салынган. Ал тургай кошуналары да өз үйлөрүндө белгилүү бир мөөнөткө чейин катуу күлүүгө, оюн-зоок өткөрүүгө тыюу салышкан.

Аза кайгысын билдирүүнүн ыкмаларынын байыркы мезгилден кийинки эволюциясы этикеттин кыйла цивилизациялуу мүнөзгө ээ болуп, аткарылуусу милдеттүү (зарыл) болгон буйрук иретинен индивидуалдуу формаларга көчкөн. Кыргыз элинин "Кайгыда да токтоолук керек, шаттыкта да кыраакылык керек" деген макалында айтылгандай, сабырдуулук, көтөрүмдүүлүк бааланган.

Азыркы учурда аза кайгысын билдирүүнүн милдеттүү (ритуал тарабынан аныкталган, бекемделген) формалары эмес, анын индивидуалдуу формалары негизги орунду ээлейт. Учурда "Кайгы пайдасыз, ый - жардамсыз" деген макалдагыдай өзүн-өзү кармана билүү, өзүнүн эмоцияларына көзөмөл жүргүзө билүү маанилүү болуп саналат.

Ошентип, кыргыздардын көөнө символдорго, диний ишенимдерге, патриархалдык түзүлүштүн каада-салттарына, улуттук менталитетке негизделип жаралган конок күтүү менен сөөк коюу этикети адам наркын баалоого, аны тирүүсүндө эле эмес, көзү өткөндөн кийин да кастарлоого багытталган.

¹ Словарь иностранных слов.—М.:Рус.яз.,1988. 343-б.

² Байбурун А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета. —Л.:Наука 1990. 113-б.

³ Бгажноков Б.Х. Психология и техника коммуникативного поведения адыгов //Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР.—М.: Наука, 1982. 56-57-б.

⁴ Караңыз: Бгажноков Б.Х. Прием почетного гостя в традиционной культуре адыгских (черкесских) народов //Этнические стереотипы поведения. —Л.:Наука,1985.188-б.

⁵ Караңыз: Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки).—Алматы: Казахстан, 1998. 44-45-б.

⁶ Байбурун А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета. 139-б.

⁷ «Манас» 3-к. (С.Орозбаков) —Ф.: Кыргызстан, 1981. 161-б.

⁸ Убукеев М. Тайны эпоса "Манас" //Литературный Кыргызстан. - 1993. - №5-6. 120-б.

⁹ Караңыз: «Манас» 2-к. (С.Орозбаков) —Ф.: Кыргызстан, 1980. 19-б.

¹⁰ Ошондо, 255-б.

¹¹ Баласагын Жусуп. Кут алчу билим. —Ф.: Кыргызстан. 1988. 194-б.

¹² Ибраимов А. Кыргызы и их генофонд. —Б.: Кыргызстан, 1992. 89-б.

¹³ Караңыз: Ёмъралиев Ч. Теъирчилик (Улуттук философиянын уьгусуна чалгын). —Б.: Крон, 1994. 100-б.

¹⁴ Бгажноков Б.Х. Очерки этнографии общения адыгов. —Нальчик: Эльбрус, 1983. 51-б.

¹⁵ Караңыз: Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. Т.20. 610-б.

¹⁶ Акмолдоева Ш.Б. Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса «Манас»). —Б.: Илим, 1998. 189-б.

¹⁷ Ошондо, 193-б.

¹⁸ «Манас» 3-к. (С.Орозбаков) —Ф.: Кыргызстан, 1981. 37-38-б.

¹⁹ Байбурун А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета. —Л.: Наука, 1990.95-б.

²⁰ Караңыз: Фрээр Д. Фольклор в Ветхом завете. —2-е изд., испр. —М.: Политиздат, 1985. 412-431-б.

²¹ «Манас» 2-к. (С. Каралаев) —Ф.: Кыргызстан, 1986. 249-б.

²² Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт /түз. К.Жусупов. 2-к. —Б.: Кыргызстан, 1991. 224-б.

²³ «Манас» 2-к. (С. Орозбаков) 19-б.

²⁴ Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова: Литературные цитаты: образные выражения. —4-е изд., доп. —М.: Худож. лит., 1987. 242-б.

²⁵ Баласагын Ж. Кут алчу билим. —Ф.: Кыргызстан. 1988. 56-б.

²⁶ Садыкбекова Д. Особенности коммуникативного поведения киргизов //Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР.—М.: Наука, 1982. 135-б.

²⁷ Валиханов Ч. Собр. соч. Т.2. —Алма-Ата: Каз. сов. энцикл., 1985. 75-б.

²⁸ Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт /түз. К. Жусупов. 119-120-б.

²⁹ Ошондо, 539-б.

³⁰ Садыкбекова Д. Особенности коммуникативного поведения киргизов //Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР.138-б.

³¹ Валиханов Ч. Собр. соч. Т.1. —Алма-Ата, 1984. 333-б.

³² Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). — Алматы: Казакстан, 1998. 38-б.

³³ Караңыз: Баялиева Т.Д. Донсламские верования и их пережитки у киргизов. —Фрунзе.: Илим, 1972. 67-б. ³²

³⁴ Караңыз: Мафедзев С.Х. Символика в коммуникативном поведении адыгов //Национальная культура и общение. —М., 1977. 54-б.

³⁵ Карасаев Х. Накыл создор: тил казынасынан баян. 2-к. —Ф.: Кыргызстан, 1987. 9-б.

“Рухий кесел” – стандартташтыруу улам күчөп, массалык маданияттын үстөмдүгү арбыган маалда улуттук маданиятка болгон кызыгуу, аны илимий талдоо учур койгон өтө актуалдуу маселе. Анткени, салттуу маданияттын нарк-дөөлөттөрүн сактап калууга болгон аракет – рухий башаттарга аяр мамиле жасоо, ошондой эле ар бир этностун, жалпы адамзаттын учурдагысы менен келечегине кам көрүү болуп эсептелет.

Академик Д.С. Лихачев тарабынан сунуш кылынган «маданият экологиясы» түшүнүгү учурда өзгөчө мааниге ээ болуп жаткандыгы кокусунан эмес. Ал түшүнүк маданий чөйрөнү сактоону, тарыхый эс-тутумду, маданият эстеликтери менен кубулуштарын бүлүндүрүүнүн орду толгустугун, социалдык эс-тутумдан ажырап калуу өтө коркунучтуу кесепеттерге алып келе тургандыгын андап сезе билүүнү түшүндүрөт. Бул түшүнүктүн жеке адам, бүтүндөй коомдогу нравалык чөйрө үчүн да олуттуу мааниси бар.

Мамлекетибиздин баш мыйзамы болгон Конституцияда: «Кыргыз Республикасында адам укуктарына жана эркиндиктерине каршы келбеген элдик үрп-адаттар, каада-салттар мамлекет тарабынан колдоого алынат» (15-ст.)-деп белгиленген. Тиешелүү статьяда көрсөтүлгөн мамлекет тарабынан колдоого алына турган маданий мурастарыбыздын бири – кыргыз элинин этикети.

Кыргыз элинин этноэтикетин кыскача иликтөө менен төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот:

1. Этикет – татаал структурага ээ болгон логико-гносеологиялык кубулуш. Анын калыптаныш логикасы илгерилеп-кетенчиктеген тарыхый процесстин өбөлгөсүнө жараша болот. Ушундан улам ал бир алды менен тарыхый-философиялык парадигма. Этикеттин структурасына кирген ар бир компонент адамдар ортосундагы алаканы сылыктыктын рамкасында аткарылышына бирдей деңгээлде өбөлгө түзөт.

2. Этикет – коомдун социалдык структурасы менен тыгыз байланышкан кубулуш. Ошондуктан анда коомдун өнүгүүсүнүн ар түрдүү этаптардагы этникалык, социалдык-саясий, тарыхый-маданий турмушу чагылдырылган.

Этикеттин социомаданий табияты, анын логико-гносеологиялык мазмуну жана тарыхый-концептуалдык маңызы аталган шарт же ойлөмдун тарыхтуулугу менен түшүндүрүлөт. Этикеттик философемалар конкреттүү-тарыхый мезгил бүктөмү, коомдук алкак менен чектелген.

3. Этикет – маданияттын маанилүү бөлүгү жана адамзат тарабынан түзүлгөн нравалык нарк-дөөлөттөрдүн орчундуусу. Ал өз ичине жүрүм-турумдун сылыктык, өз ара сыйлашуу, көтөрүмдүүлүк, кылдаттык жана гуманизм сыяктуу жалпы адамзаттык универсалдуу баалуулуктарды камтып турат. Мораль – этикеттин негизи жана анын туундусу.

4. Этикетте адамзат маданиятынын типологиялык жалпылыгы, тарыхый-маданий алакалар менен айланыштардын таасири катылган. Элдик этикеттерде сейрек өзгөчөлүктөрдөн жалпылыктар арбын. Социоантропоморфтук окшоштук же бирдей тарыхый кырдаал типологиялык жалпылыктардын пайдубалы.

5. Инсанга адамгерчиликтүү мамиле жасоо – кыргыз этикетинин жогорку бийиктиктеринин бири. Анын маңызын адам баркын баалоо, кастарлоо түшүнүктөрү түзөт. Ошондуктан, кыргыз маданиятындагы адеп нормалары жүрүм-турум нормаларынан ажырагыс каралат жана кыргыз этикети аркылуу кыргыз коомунун адеп-ахлак тууралуу түшүнүктөрү жүзөгө ашат. Кыргыз элинин этникалык этикетинин маңызы улут рухунун толеранттуулугу (эркин турмуш образы) менен аныкталат.

6. Кыргыз элинин этикети көөнө символдорго, диний ишенимдерге, патриархалдык түзүлүштүн каада-салттарына, улуттук менталитетке негизделип калыптанган. Ошону менен бирге кыргыз этикети аталган факторлорго толук көз каранды эмес, ал новаторлукка ийкемдүү эркиндикке ээ.

7. «Манас» эпосунун материалдары кыргыз элинин көөнө этикетин калыбына келтирүүдө баа жеткис роль ойнойт. Өз-ара алаканын ар түрдүү норма жана эрежелерин жөнгө салуу (сактоо же айыптоо) бул чыгарманын башкы функциясы болуп эсептелет. Эпос – этикеттин көркөм-эпикалык формасы.

8. Кыргыз элинин этикети көптөгөн муундардын тажрыйбасы, алар жыйнаган даанышмандык катары өзүнө коомдук-прогрессивдүү мүнөздү камтыйт. Андыктан, кыргыз этноэтикети – жаш муундарды адеп-ахлак менен гуманизмдин духунда тарбиялоонун маанилүү каражаты. Кылымдар бою калыптанып келген кыргыз этикети тулку-турпатына адамдык асыл сапаттарды сиңирип, зор идеологиялык дүрмөткө эгедер.

Улуттук этикеттин үлгүлөрү жөнүндөгү изилдөө жалпы жонунан маданий мурасты сактоо, коомубуздун нравалык климатын жакшыртуу, массалык маданияттын зыяндуу көрүнүштөрүнө бөгөт коюу сыяктуу маселелер менен диалектикалык байланышта. Андыктан, этноэтикетти иликтөөнүн башкы гуманисттик баалуулугун анын азыркы учурдун актуалдуу проблемалары менен перспективасына түздөн-түз тиешеси бар экендигинен көрөбүз.

МАЗМУНУ

Киришүү	3
Глава I. Этикеттин тарыхый табияты.....	7
§ 1. Этикет түшүнүгүнүн генезиси жана структурасы	7
§ 2. Этикет жана мораль.....	31
Глава II. Этикеттин этнофилософиялык маңызы	52
§ 1. Күнделүк этикет философиясы	52
§ 2. Оказионалдык этикет философиясы	76
Тыянак.....	98

